CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library
S.D.P.B.
Coll. No. 540

Title kāśikā vṛtti

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 540. Subject: Grammar.

Title: Kāśikā vritti

Author: Vāmana - Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 9.3" by 4.2" Extent: 161 to 187 foll

Language: Sanskrit. Script: Devanāgarī

Remarks: —

अ०३पा०२
१६२

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥कर्मण्यण्॥१॥ त्रिविधं कर्म निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं च सर्वत्र कर्मण्यु
पपदे धातोरण्प्रत्ययो भवति। निर्वर्त्ये। कुंभकारो नगरकारः। विकार्ये। कांडलावः शरलावः।
प्राप्ये। वेदाध्यायः चर्चापाठः। ग्रामं गच्छति। आदित्यं पश्यति हिमवंतं शृणोति। अत्र न भवत्यन
भिधानात्। शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यं। मांसं शीलयति मां
सशीलः। मांसशीला। मांसकामः। मांसकामा। मांसभक्षः। मांसभक्षा। कल्याणाचारः। कल्या
णाचारा॥ ईक्षिक्षमिभ्यां चेति वक्तव्यं। सुखप्रतीक्षः। सुखप्रतीक्षा। बहुक्षमः। बहुक्षमा। पदस
माप्यते प्रवर्तते येन यत्प्रकाशते। तन्निवर्त्यं विकार्यं च कर्म द्वेधा व्यवस्थितं॥ प्रकृतेरुच्छेदसंभूतं
किंचित्काष्ठादिभस्मवत्। किंचिद्गुणांतरोत्पत्त्या सुवर्णादिविकारवत्॥ कर्मण्यणीति कर्मव्याख्यानं
कानासोपगमो व्यक्तिः साध्यत्वं चेति कर्मणः। विशेषाः प्राप्यमाणस्य क्रियासिद्धौ विवक्षिताः। क्रि
याकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते। दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते॥४॥ ह्वावामश्च॥२॥ १

ह्वेञ्स्पर्धायां शब्दे च। वेञ् तंतुसंताने। माङ् माने। इत्येतेभ्यः कर्मण्युपपदे अण्प्रत्ययो भवति।
कप्रत्ययस्यापवादः। स्वर्गह्वायः। तंतुवायः। धान्यमायः॥ आतोऽनुपसर्गे कः॥३॥ आकारांतेभ्यो धा
तुभ्योऽनुपसर्गेभ्यः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। गोदः। कंबलदः। पार्ष्णित्रं। अंगु
लित्रं। अनुपसर्ग इति किम्। गोसंदायः। वडवासंदायः॥ सुपि स्थः॥४॥ सुबंत उपपदे तिष्ठतेर्धा
तोः कप्रत्ययो भवति। समस्थः। विषमस्थः। अथ योगविभागः कर्तव्यः। सुप्याकारांतेभ्यो धातुभ्यः
कप्रत्ययो भवति। द्वाभ्यां पिबतीति द्विपः। पादपः। कच्छपः। समस्थः। विषमस्थः तटस्थः। स्थश्च सुपि क
प्रत्ययो भवति। किमर्थमिदं कर्तरि पूर्वयोगः। अनेन भावे यथा स्यात्। आखूनामुत्थानं। आखू
त्थं। शलभोत्थं। रूपेनोत्थो वर्तते। इत उत्तरं कर्मणीति सुपीति च द्वयमप्यनुवर्तते। तत्र सकर्मकेषु धा
तुषु कर्मणीत्येतदुपतिष्ठते। अन्यत्र सुपीति॥ ॥तुंदशोकयोः परिमृजापनुदोः॥५॥ तुंदशो
कयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनुदोर्धात्वोः कः प्रत्ययो भवति। तुंदपरिमृज आस्ते। शोका

२१-३/८८६

अ३पा२
१६२

पनुदः॥ प्रज्ञोऽज्ञानः। आलस्यसुखाहरणयो रिति वक्तव्यं। अलसः स्तंबेरपरिमृज इत्यन्येन। तुंदपरिमार्ज
एवान्यः। सुखस्याहर्त्ता। शोकापनुदः। शोकापनोद एवान्यः। कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्या
नं। मूलानि विभुजतीति मूलविभुजो रथः। नखा मुचंतीति नखमुचानि धनूंषि। काकगुहास्तिलाः
कौमोदने कुमुदं॥ ॥प्रदाज्ञः॥ सोपसर्गादपि आरंभः। ददातेर्जानातेश्च धातोः प्रणोपसृष्टात् कर्मण्युप
पदे कप्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। सर्वप्रदः पथिप्रज्ञः। प्र इति किं। गोसंदायः॥ समिख्यः॥७ ॥सोप
सर्गार्थ आरंभः। संख्यानिव्या इत्येतस्माद्धातोः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति। गां संचष्टे गोसंख्यः।
पशुसंख्यः॥ गापोष्टक्॥८ ॥कर्मण्यनुपसर्ग इति अनुवर्त्तते। गायतेः पिबतेश्च धातोः कर्मण्यनुप
सर्गे टक्प्रत्ययो भवति। कस्यापवादः। शक्रं गायति शक्रगः। सामगः। शक्रगी। सामगी। सुरासी
ध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यं। सुरापः। साधुपः। सुरापी। साधुपी। सुरासीध्वोरिति किं। क्षीरपा ब्राह्मणी
पिबतेरिति किं। सुरां पाति सुरपः। अनुपसर्ग इत्येव। वक्संगायः॥ बहुलं छंदसि वक्तव्यं॥ या २

स्तत्रग्ना इत्येवान्यः। वैंपसिच। वयसि च गम्यमाने हरतेर्धातोः कर्मण्युपपदे च प्रत्ययो भवति उद्यमानार्थे।५

ब्राह्मणी सुरापा भवति। नैनां देवाः पतिलोकं नयंति। या ब्राह्मणी सुरापी भवति नैनां देवाः पतिलोकं न
यंति। हरतेरनुद्यमनेऽच्॥ हरतेर्धातोरनुद्यमने वर्त्तमानात् कर्मण्युपपदे अच्प्रत्ययो भवति। अणोऽपवा
दः। उद्यमनमुत्क्षेपणं। अंशहरः। रिक्थहरः। अनुद्यमन इति किं। भारहारः। अच्प्रकरणे शक्तिलां
गलांकुशयष्टितोमरघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसंख्यानं। शक्तिग्रहः। लांगलग्रहः। अंकुशग्रहः। यष्टि
ग्रहः। तोमरग्रहः। घटीग्रहः। धनुर्ग्रहः। सूत्रे च धार्यर्थे। सूत्रग्रहः। सूत्रं धारयतीत्यर्थः॥ आरंभः। काल
नशरीरावस्था यौवनादिर्वय उच्यते। यदुद्यमने क्रियमाणे संभाव्यमाने वा वयो गम्यं। अणोऽपवादः।
यतिनश्चायं विधिः। अस्थिहरः श्वा। कवचहरः क्षत्रियकुमारः॥ आङि ताच्छील्ये॥११॥ आङ्पूर्वाद्धरतेः
कर्मण्युपपदे अच्प्रत्ययो भवति ताच्छील्ये गम्यमाने। ताच्छील्यं तत्स्वभावता। पुष्पाहरः। फलाहरः।
पुष्पाहरणे स्वाभाविकी फलनिरपेक्षा प्रवृत्तिरस्येत्यर्थः। स्त्रियां विशेषः प्रत्ययात् आहरणी। गंधा
हारी। माल्याहारी। ताच्छील्य इति किं। भारमाहरतीति भाराहारः॥ ॥अर्हः॥१२॥ अर्हप्रतायां। अस्मा

ह्वातोः कर्मण्युपपदे अच् प्रत्ययो भवति। अणोपवादः। स्त्रियां विशेषः। पुंनाम्हि ब्राह्मणी। गंधाहरी माल्याहरी
॥स्तंबकर्णयो रमिजपोः॥१३॥ स्तंबकर्ण इत्येतयोरुपपदयोः सुबंतयोर्यथासंख्यं रमिजपोरच् प्रत्ययो भ
वति। रमेरकर्मकत्वात् जपेश्च शब्दकर्मकत्वात् कर्मणि न संभवतीति सुपीत्येतदभिसंबध्यते। हस्तिसूचकयोरिति
वक्तव्यं। स्तंबेरमते इति स्तंबेरमो हस्ती। कर्णे जपतीति कर्णेजपः सूचकः। हस्तिसूचकयोरिति किम्
स्तंबे रंता कर्णे जपिता। मशकः॥ शमि धातोः संज्ञायाम्॥१४॥ शमीत्युपपदे धातुमात्रात् संज्ञायां विष
ये अच् प्रत्ययो भवति। शंकरः। शंभवः। शंवदः। धातुग्रहणं किम्। यावता धातोरिति वर्त्तत एव शमि मं
ज्ञायां धातुग्रहणं कृञो हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थं। शंकरा नाम परिव्राजिका। तच्छीलावचा शंकरा नाम श
कुनिका॥ ॥अधिकरणे शेतेः॥१५॥ सुपीति संबध्यते। शेतेर्धातोरधिकरणे सुबंत उपपदे अच् प्रत्य
यो भवति। खे शेते खशयः। पार्श्वादिषूपसंख्यानं। पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः। पृष्ठशयः। उदरशयः॥
दिग्धसहपूर्वाच्च। दिग्धेन सह शेते दिग्धसहशयः। उत्तानादिषु कर्तृषु। उत्तानः शेते उत्तानशयः ३

अवमूर्धशेते अवमूर्धशयः। गिरौ डश्छंदसि। गिरौ शेते गिरिशः॥ ॥चरेष्टः॥१६॥ अधिकर
ण इति वर्त्तते। चरेर्धातोरधिकरणे उपपदे टप्रत्ययो भवति। कुरुषु चरति कुरुचरः। मद्रचरः। कु
रुचरी। मद्रचरी। प्रत्ययांतरकरणं ङीबर्थं। ॥भिक्षासेनादायेषु च॥१७॥ अनधिकरणार्थ आरंभः।
भिक्षा। सेना। आदाय इत्येतेषूपपदेषु चरतेष्टप्रत्ययो भवति। भिक्षाचरः। सेनाचरः। आदा
यचरः॥ पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेः॥१८॥ पुरस्। अग्रतस्। अग्रे। इत्येतेषु सर्त्तेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति। पुरः सरति गच्छती
ति पुरःसरः। अग्रतस्सरः। अग्रेसरः॥ पूर्वे कर्त्तरि॥१९॥ पूर्वशब्दे कर्त्तृवाचिन्युपपदे सर्त्तेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति
पूर्वः सरति पूर्वसरः। कर्त्तरीति किं। पूर्वं देशं सरति पूर्वसारः॥ ॥कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु॥२०
कर्मणीति वर्त्तते। कर्मण्युपपदे करोतेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति हेतुताच्छील्ये आनुलोम्ये च गम्यमाने।
हेतुरेकांतिकं कारणं। ताच्छील्यं तत्स्वभावता। आनुलोम्यं अनुकूलता। हेतौ तावत्। कन्याशोककरी॥
विद्याप्रशस्करी। ताच्छील्ये। श्राद्धकरः। आनुलोम्ये। प्रेषकरः। वचनकरः। एतेष्विति किम्। कुंभकारः॥

अ॰ कुमारदौ २
२६४

रथकारः॥ ॥दिवाविभानिशाप्रभाभास्करांतानंतादिबहुनांदीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्या
जंघाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुष्षु॥ २० ॥कर्मणीति सुपीति च द्वयमप्यनुवर्त्तते तत्र यथायोगं संबंधः॥ दिवादिषू
पपदेषु करोतेष्टप्रत्ययो भवति॥ अहेत्वाद्यर्थमारंभः॥ दिवाशब्दोधिकरणवचनः॥ सुपीत्येतस्य वि
षयत्वात्॥ दिवाकरोति प्राणिनश्चेष्टायुक्तानिति दिवाकरः॥ विभां करोतीति विभाकरः॥ निशाकरः॥ प्रभाकरः॥
भास्करः॥ सकारस्य निपातनात्॥ विसर्जनीयजिह्वामूलीयौ न भवतः॥ कारकरः॥ अंतकरः॥ अनंतकरः॥
आदिकरः॥ बहुकरः॥ नांदीकरः॥ किंकरः॥ लिपिकरः॥ लिबिकरः॥ बलिकरः॥ भक्तिकरः॥ कर्तृकरः॥ चित्रकरः॥
क्षेत्रकरः॥ संख्या॥ एककरः॥ द्विकरः॥ त्रिकरः॥ जंघाकरः॥ बाहुकरः॥ अहस्करः॥ यत्करः॥ तत्करः॥ धनुष्करः॥
अरुष्करः॥ किंयत्तद्बहुषु कृञोज्विधानं॥ किंकरा॥ तत्करा॥ बहुकरा॥ अथवा पचादिषु पाठः करिष्यते॥ कर्मणि
भृतौ॥ कर्मणीति स्वरूपग्रहणं॥ कर्मशब्द उपपदे कर्मवाचिनि करोतेष्टप्रत्ययो भवति॥ भृतौ गम्यमानायां॥
पदेषु॥ शब्दादिषूपपदेषु करोतेष्टप्रत्ययो न भवति॥ हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते॥ किं तर्हि अण एव॥ श ४
भृतिर्वेतनं॥ कर्मनिर्वेशः॥ कर्म करोतीति कर्मकरो भृतकः॥ भृतौ इति किं॥ कर्मकारः॥ २२॥ न शब्दश्लोककलहगाथावै
रचाटुसूत्रमंत्र॰ २०

द्कारः॥ श्लोककारः॥ कलहकारः॥ गाथाकारः॥ वैरकारः॥ चाटुकारः॥ सूत्रकारः॥ मंत्रकारः॥ पदकारः॥
स्तंबशकृतोरिन्॥ २३॥ स्तंबशकृदित्येतयोरुपपदयोः करोतेरिन्प्रत्ययो भवति॥ व्रीहिवत्सयोरिति वक्त
व्यं॥ स्तंबकरिर्व्रीहिः॥ शकृत्करिर्वत्सः॥ व्रीहिवत्सयोरिति किं॥ स्तंबकारः॥ शकृत्कारः॥ हरतेर्दृतिनाथयोः प
शौ॥ २४॥ दृति नाथ इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्हरतेर्द्धातोः पशौ कर्त्तरि इन्प्रत्ययो भवति॥ दृतिं हरति॥
दृतिहरिः पशुः॥ नाथहरिः पशुः॥ पशाविति किं॥ दृतिहारः॥ नाथहारः॥ फलेग्रहिरात्मंभरिश्च॥ २५॥ फलेग्र
हि आत्मंभरि इत्येतौ शब्दौ निपात्येते॥ एकारांतत्वमुपपदस्य इन्प्रत्ययश्च ग्रहेर्निपात्यते॥ फलानि गृह्णाति
फलेग्रहिर्वृक्षः॥ आत्मन्शब्दस्य उपपदस्य नुमागमः इन्प्रत्ययश्च भृञो निपात्यते॥ आत्मानं बिभर्त्ति
आत्मंभरिः॥ अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः॥ कुक्षिंभरिः॥ छंदसि वनसनरक्षिमथां॥ वन षण संभक्तौ॥ षणु दा
ने॥ रक्ष पालने॥ मथ विलोडने॥ एतेभ्यो धातुभ्यः कर्मण्युपपदे छंदसि विषये इन्प्रत्ययो भवति॥ ब्रह्मव
निं त्वा॥ क्षत्रवनिं त्वा॥ गोसनिं यो पथिरक्षी॥ श्वानौ हविर्मथीनां॥ एजेः खश्॥ २७॥ एजृ कंपने॥ अस्मादण्य

नात्कर्मण्युपपदे खश्प्रत्ययो भवति। खकारो मुमर्थः। शकारः सर्वधातुकसंज्ञार्थः। अंगमेजयति। अंगमे
जयः। जनमेजयः। खश्प्रकरणे। वातशुनी। तिलशर्धे॰ अज॰ धेट्तुद॰ जहातिभ्य उपसंख्यानं। वातमजा मृगाः।
शुनंधयः श्वा। तिलंतुदः चक्री। शर्धंजहा मृगाः। नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः॥ २९॥ नासिकास्तनयोः कर्म
ण्युपपदयोर्ध्माधेटोर्धात्वोः खश्प्रत्ययो भवति। यथासंख्यमत्र नेष्यते। स्तने धेटः। स्तनंधयः। नासिका
यां तु ध्मश्च धेटश्च। नासिकंधमः। नासिकंधयः। तत्रैव नासिकास्तनयोरिति लक्षणव्यभिचारचिह्नं दृश्या
दरस्यापूर्वनिपातनाज्ज्ञायते। धेटष्टित्वात्स्त्रियां स्तनंधयीति ङीप् भवति। नाडीमुष्ट्योश्च॥ ३०॥ नाडीमुष्टि
इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोर्धात्वोः खश्प्रत्ययो भवति। अत्रापि द्वंद्वे तस्यापूर्वनिपातनचिह्नं सं
ख्यातानुद्देशेन भवति। नाडिंधमः। नाडिंधयः। मुष्टिंधमः। मुष्टिंधयः। चकारः समुच्चयार्थश्चिकारः। घटिं
धमः। घटिंधयः। खारिंधमः। खारिंधयः। वातंधमः। वातंधयः। पर्वतः॥ उदि कूले रुजिवहोः॥ ३१॥ रुजो भंगे। वह
प्रापणे। एताभ्यां धातुभ्यां मुस्सर्वाभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश्प्रत्ययो भवति। कूलमुद्रुजति। कूलमुद्रुजः। क ५

लमुद्वहः। वहाभ्रे लिहः॥ ३२॥ वह॰ अभ्र इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्लिहेर्धातोः खश्प्रत्ययो भवति॥
वहंलिहो गौः॥ अभ्रंलिहो वायुः। परिमाणे पचः॥ परिमाणं प्रस्थादिः। तस्मिन्कर्मण्युपप
दे पचेर्धातोः खश्प्रत्ययो भवति। प्रस्थंपचति प्रस्थंपचा स्थाली। द्रोणंपचः। खारींपचः। कटाहः॥ ॥
मितनखे च। मितनख इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः पचेर्धातोः खश्प्रत्ययो भवति। अपरिमाणार्थ
आरंभः। मितंपचति। मितंपचा ब्राह्मणी। नखंपचा यवागूः। विध्वरुषोस्तुदः॥ ३४॥ विधु॰ अरुस इत्येतयोः क
र्मणोरुपपदयोस्तुदेर्धातोः खश्प्रत्ययो भवति। विधुंतुदः। अरुंतुदः॥ ३५॥ असूर्यललाटयोर्दृशितपोः॥
असूर्य॰ ललाट इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्यथासंख्यं दृशितपोर्धात्वोः खश्प्रत्ययो भवति। असूर्यंपश्या
राजदाराः। ललाटंतप आदित्यः। असूर्यमिति वाऽसमर्थसमासोऽयं दृशिना नञः संबंधात्। सूर्यं न पश्यंतीति
गुप्तिपरं चैतत्। एवं नाम गुप्ता यत्परिहार्यदर्शनं सूर्यमपि न पश्यंतीति॥ ३६॥ उग्रंपश्येरंमदपाणिंधमाश्च
उग्रंपश्य॰ इरंमद॰ पाणिंधम॰ इत्येते शब्दा निपात्यंते। उग्रंपश्यतीत्युग्रंपश्यः। इरया माद्यतीतीरंमदः।

पालयोर्ध्मायतेरणिन्निपाणिंधमाः॥ पंथानः॥ प्रियवशेवदःखच्॥ प्रिय॰वश॰ इत्येतयोः कर्मणिरुपपदयोर्वदे
र्धातोःखच्प्रत्ययो भवति॥ प्रियंवदः॥ वंशंवदः॥ चकारः॥ खच्चित्करणं इति विशेषणार्थः॥ खकारस्तु मुमर्थः॥ प्रत्ययां
तरकरणमुत्तरार्थं॥ खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानं॥ मितंगमो हस्ती॥ मितंगमा हस्तिनी॥ विहायसो विहश्च
नि॥ विहंगमः॥ खच्च डिद्वा वा॥ कथ्यः॥ विहंगः॥ डच विहायसो विहादेशो वक्तव्यः॥ विहंगः॥ द्विषत्परयोस्तापेः
द्विषत्परइत्येतयोः कर्मणि रुपपदयोस्तापेर्धातोः खच्प्रत्ययो भवति॥ नपदाहे तुशादिः॥ द्वयोरपि ग्रहणं
द्विषंतं तापयतीति द्विषंतपः॥ परंतपः॥ द्विषत्परयोरिति द्वितकारको निर्देशः॥ तेन स्त्रियां न भवति॥ द्विषतो
तापयतीति द्विषतीतापः॥ वाचियमोव्रते॥ १६॥ वाक्शब्दे कर्मणि वाचि उपपदे यमे र्धातोः खच्प्रत्ययो भव
ति॥ व्रते गम्यमाने॥ व्रत इति शास्त्रितो नियमः॥ वाचंयमः आस्ते॥ व्रत इति किम्॥ वाग्यामः॥ १७॥ पूःसर्वयोर्दा
रिसहोः॥ पुर सर्व इत्येतयोः कर्मणि रुपपदयोर्यथासंख्यं दारिसहोर्धातोः खच्प्रत्ययो भवति॥ पुरंदारय
तीति पुरंदरः॥ सर्वंसहः॥ भगंचदारेरिति वक्तव्यं॥ भगंदरः॥ सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः॥ १९॥ सर्व॰ कूल॰ ६

अभ्र॰ करीष॰ इत्येषु कर्मसूपपदेषु कषतेर्धातोः खच्प्रत्ययो भवति॥ सर्वंकषः खलः॥ कूलंकषा नदी॥ अ
भ्रंकषो गिरिः॥ करीषंकषा वात्या॥ ॥ मेघर्तिभयेषुकृञः॥ मेघ॰ ऋति॰ भय॰ इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु
करोतेर्धातोः खच्प्रत्ययो भवति॥ मेघंकरः॥ ऋतिंकरः॥ भयंकरः॥ उपपदविधौ भयाद्यादिग्रहणं तदन्तवि
धिं प्रयोजयति॥ अभयंकरः॥ क्षेमप्रियमद्रेऽण्च॥ ४३॥ क्षेम॰ प्रिय॰ मद्र॰ इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु करोतेर्धातोः
अण्प्रत्ययो भवति॥ चकारात् खच्च॥ क्षेमंकरः॥ क्षेमकारः॥ प्रियंकरः॥ प्रियकारः॥ मद्रंकरः॥ मद्रकारः॥ वेति व
क्तव्ये पुनः अण्ग्रहणं हेत्वादिषु टप्रतिषेधार्थं॥ आशितेभुवः करणभावयोः॥ ४४॥ अत्र सुपीत्युपतिष्ठते॥
आशितशब्दे सुबन्ते उपपदे भवतेर्धातोः करणे भावे चार्थे खच्प्रत्ययो भवति॥ आशितो भवत्यनेन आशि
तंभव ओदनः॥ भावे आशितस्य भवनमाशितंभवो वर्तते॥ ४५॥ संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः॥
कर्मणि सुपीति च प्रकृतं संज्ञावशाच्च यथासंभवं संबध्यते॥ भृ॥ तृ॥ वृजि॥ धारि॥ तपि॥ दमि॥ इत्येतेभ्यो धातु
भ्यः संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति॥ विश्वंभरा वसुधा॥ रथंतरं साम गायति॥ पतिंवरा कन्या॥ शत्रुंज

श्रीमुपा १८
२६७

योहस्ती।युगंधरः पर्वतः।शत्रुंसहः।शत्रुंतपः।अरिंदमः।संज्ञायामिति किम्।कुटुंबं बिभर्त्ति।कुटुंबभ्राः।कु
टुंबभारः।कूलहालनारः॥४६॥गमश्च॥गमेर्धातोः सुप्युपपदे संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति।सुतंगमो
नाम यस्य सौतंगमिः।छत्रः।योगविभाग उत्तरार्थः॥अंतात्यंताध्वदूरपारसर्वानंतेषु डः॥४७॥संज्ञाया
मिति नानुवर्त्तते।अंत।अत्यंत।अध्वन्।दूर।पार।सर्व।अनंत।इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु गमेर्धातोर्डप्रत्ययो भव
ति।अंतं गच्छति।अंतगः।अत्यंतगः।अध्वगः।दूरगः।पारगः।सर्वगः।अनंतगः।डकारष्टिलोपार्थः।डित्यभ
स्यापि अनुबंधकरणसामर्थ्याट्टेरिति।डप्रकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसंख्यानं।सर्वगः।पन्नगः।उरसो लोपश्च
उरसा गच्छति उरगः।सुदुरोरधिकरणे।सुखेन गच्छत्यस्मिन्निति सुगः।दुर्गः।निरो देशे।निर्गो देशः।अपर
आह।डप्रकरणे ऽन्यत्रापि दृश्यते।नगरगः।स्त्र्यगारगः।ग्रामगः।गुरुतल्पगः।आशिषि हनः॥ड इति
वर्त्तते।आशिषि गम्यमानायां हंतेर्धातोः कर्मण्युपपदे डप्रत्ययो भवति।तिमिं वध्यात्।तिमिहः।शत्रुहः।
दारावाहनो ऽणंतस्य च टः संज्ञायां।दारावुपपदे आङ्पूर्वाद्धंतेर्धातोरण् अंतस्य च टकारो भवति

आशिषि ति किं। शत्रुघातः

संज्ञायां विषये।दार्वाहंति दार्वाघाटः॥ ~~॥अपेक्लेशतमसोः॥~~ आङ्पूर्वाद्धंतेर्धातोः चारौ वा अं
तस्य च टकारः।चार्वाघाटः।चार्वाघातः।कर्मणि समि च।कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धंतेर्धातोरण् अं
तस्य च टकारो वा भवति।वर्णसंहंतीति वर्णसंघाटः।वर्णसंघातः।पदसंघाटः।पदसंघातः॥ ॥
अपे क्लेशतमसोः॥ अपपूर्वाद्धंतेर्धातोः क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोर्डप्रत्ययो भवति।क्लेशा
पहः पुत्रः।तमोपहः सूर्यः।अनाशीरर्थ आरंभः॥ ॥कुमारशीर्षयोर्णिनिः॥५०॥कुमारशीर्ष
योः कर्मणोरुपपदयोर्हंतेर्धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति।कुमारघाती।शीर्षघाती॥निपातनाच्छिर
सः शीर्षभावः॥लक्षणे जायापत्योष्टक्॥५१॥हंतेर्धातोर्जायापत्योः कर्मणोरुपपदयोर्लक्षण
वति कर्त्तरि टक्प्रत्ययो भवति।जायाघ्नो ब्राह्मणः।पतिघ्नी वृषली॥अपवालक्षणे घोस्येटक्
प्रत्ययः॥ ॥अमनुष्यकर्तृके च॥५२॥अमनुष्यकर्तृके धात्वर्थे वर्त्तमानाद्धंतेर्धातोः कर्मण्युपप
दे टक्प्रत्ययो भवति।जायाघ्नस्तिलकालकः।पतिघ्नी पाणिरेखा।वातघ्नं तैलं।पित्तघ्नं घृतं।श्लेष्मघ्नं

ना.१८१८

मधु। अमनुष्यकर्तृकइतिकिम्। आखुघातःशूद्रः। इहकस्मान्नभवति। चोरघातोहस्ती। तस्यप्युटो
बहुलमितिबहुलवचनात्कणनविष्यति॥ ॥शक्तौहस्तिकपाटयोः॥५४॥ शक्तौगम्यमानायांहस्ति
कपाटयोःकर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्धातोष्टक्प्रत्ययोभवति। मनुष्यकर्तृकार्थोयमारंभः। हस्तिनंहंतुं
समर्थः। हस्तिघ्नोमनुष्यः। कपाटघ्नश्चोरः। शक्ताविति किम्। विषेणहस्तिनंहंतिहस्तिघातः॥ ॥
पाणिघताडघौशिल्पिनि॥५५॥ पाणिघताडघशब्दौनिपात्येते। शिल्पिनिकर्तरिवाच्ये। पाणिना
डहन्यतेनयोःकर्मणोरुपपदयोर्हन्तेर्धातोष्टक्प्रत्ययोभवति। तस्मिंश्चटिलोपोवत्वंचनिपात्येते। पाणिघः
ताडघः॥ शिल्पिनीतिकिम्। पाणिघातः। ताडघातः। राजघउपसंख्यानं। राजानंहंतीतिराजघः॥ आढ्यसुभ
गस्थूलपलितनग्नांधप्रियेषुच्व्यर्थेष्वच्वौकृञःकरणेख्युन्॥ ॥आढ्यादिषुकर्मसूपपदेषुच्व्यर्थेष्वच्व्यं
तेषुकरोतेर्धातोःकरणेकारकेख्युन्प्रत्ययोभवति। च्वेर्विकल्पेनविधानात्। द्विविधाश्च्व्यर्थाः। आढ्यार
र्थः। आढ्यंता। अनाढ्यंता॥ तत्राद्यंताःप्रथुटस्यंते। अनाढ्यंकुर्वंत्यनेनेति। आढ्यंकरणं। स्थूलंकरणं। पलितंक ८

रणं। नग्नंकरणं। अंधंकरणं। प्रियंकरणं। च्व्यर्थेष्वितिकिम्। आढ्यंतैलेनकुर्वंति। आढ्यमभ्यंजयंतीत्यर्थः।
च्वौतेरविवक्षायामनेनतप्रत्ययेपिच्विःप्रत्ययःहारणेनभवति। अच्वावितिकिम्। आढ्यंतैलेनकुर्वंति। आ
ढ्यमभ्यंजयंतीत्यर्थः। आढ्यीकुर्वंत्यनेन। ननुचख्युनाखुकेप्रत्ययेल्युटानभवितव्यं। नचल्युटःख्युनःप्रविशेषो
स्ति। नत्रकिंप्रतिषेधेन। एवंतर्हिप्रतिषेधसामर्थ्यात्ख्युन्यसतिल्युडपिनभवति। तेनल्युटोप्ययमपवादः
प्रतिषेधः। उत्तरार्थंचच्विप्रतिषेधःक्रियते। कर्तरिभुवःखिष्णुच्खुकञौ॥५७॥ आढ्यादिषुसुबंतेषुच्व्य
र्थेष्वच्व्यंतेषूपपदेषुभवतेर्धातोःकर्तरिकारकेखिष्णुच्खुकञौप्रत्ययौभवतः। आढ्यंभविष्णुः। आ
ढ्यंभावुकः। सुभगंभविष्णुः। सुभगंभावुकः। स्थूलंभविष्णुः। स्थूलंभावुकः। पलितंभविष्णुः। पलितंभावु
कः। नग्नंभविष्णुः। नग्नंभावुकः। अंधंभविष्णुः। अंधंभावुकः। प्रियंभविष्णुः। प्रियंभावुकः। कर्तरीतिकि
करणेमाभूत्। च्व्यर्थेष्वित्येव। आढ्योभविता। अच्वावित्येव। आढ्यीभविता। उत्तरार्थत्वात्कुत्वः। सिद्धमिका
रादित्वमिष्णुचः। नत्रास्वरसिद्धमपिमिकारादित्वमिष्यते॥ ५८॥ स्पृशोनुदकेक्विन्॥ ॥स्पृशेर्

अ॰३ पा॰२

१६७

र्तोस्तुदकेसुबंतउपपदेक्विप्प्रत्ययोभवति।नतुवसर्वकर्मत्वात्।स्पृशोःकर्मण्युपपदत्वंप्राप्तो।निर्येषेरा
षः।कर्त्तरिसुबङ्स्यत्र।कर्त्तरीतिप्रर्वस्त्रात्तुवर्त्तिष्यते।सुबंतमात्र उपपदे कर्त्तृप्रत्ययो।भण्यते।घृतं स्पृश
तीतिघृतस्पृक्।अनुदकइतिकिम्।उदकस्पर्शः।नकारःक्विन्प्रत्ययस्य कुःइतिविशेषणार्थः॥ ५८॥ऋत्वि
ग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगंचुयुजिक्रुंचां च॥ ॥ऋत्विगादयःपंचशब्दाःक्विन्प्रत्ययांतानिपात्यंते।अपरेत्रयो
धातवोनिर्दिश्यंते।ऋतुशब्दउपपदे यजेर्द्धातोःक्विन्प्रत्ययोभवति।ऋतौयजति ऋतुप्रयुक्तोवा यजति।ऋ
त्विक्।ऋत्विरेषा।यथाकथंचिदनुगंतव्या।धृषःक्विन्प्रत्ययःद्विर्वचनमंतोदात्तत्वंच निपात्यते वा।सृजेःकर्म
णि क्विन् अमागमश्च निपात्यते।स्रक्।दिशेःकर्मणि क्विन्प्रत्ययो नैवं निपात्यते।दिशंति तामिति दिक्।
उत्पूर्वात्स्निहेःक्विन्प्रत्ययउपसर्गांतलोपश्च षत्वंचनिपात्यते।उष्णिक्।अंचुयुजिक्रुंचां इत्येते
भ्यःक्विन्प्रत्ययोभवति।निपातनैःसह निर्देशात्।हस्त्राधिकं चिदहलाद्रुणि कमलि।अंचतेःसुबंतमा
त्रउपपदेक्विन्।प्राङ्।प्रत्यङ्।उदङ्।युजेःक्रुंचेश्च केवलात्।युङ्।युञ्जौ।युञ्जः।सोपपदात्तु सस्तुद्वि

स्पृपीतिवर्तते।कर्मग्रहणं तु...णोऽनुदके क्विन्नितस्तःप्रवर्तितव्याः प्रियते।सदादिभ्योधातुभ्यःसुबंत॰ ...दक्विन्नः १८ भवति॰२

ब्रुहदुहयुजविदेति क्विप् भवति।अश्वयुक्।अश्वयुजौ।अश्वयुजः।क्रुंचे।क्रुङ्।क्रुंचौ।क्रु
चः।नलोपोनभवतिनिपातनसामर्थ्यात्।...।त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च।दृशेर्धातो
रनालोचनेवर्त्तमानात्त्यदादिषूपपदेषु कञ्प्रत्ययोभवति।चकारात् क्विन्।तादृक्।तादृशः
।यादृक्।यादृशः।कञो ञकारोविशेषणार्थः।समानान्ययोश्चेति वक्तव्यं।सदृक्।सदृशः।
अन्यादृक्।अन्यादृशः।क्सश्चवक्तव्यः।तादृक्षः।यादृक्षः।ईदृक्षः।कीदृक्षः।६०॥सत्सूद्विष
भिद द्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप्प्रत्ययोभवति।उपसर्गग्रहणंज्ञापनार्थं
।अन्यत्र सुप्ग्रहणे उपसर्गग्रहणंनभवति।वदःसुपि क्यप्चेति।सूङिति।द्विषासाहचर्यात
सूतेरादादिकस्यग्रहणं नसुवतेः।युजिर्योगे।युजसमाधौ।द्वयोरपिग्रहणं।विदज्ञा
ने।विदविचारणे।विदसत्तायां।मितित्रयाणांग्रहणंनलाभार्थस्य।अकारस्यविव
क्षितत्वात्।सुद्।प्रसुचिषत्।अंतरिक्षसत् उपसत्।सूः।अंडसूः।प्रसूः।द्विषामि

न्द्विट्।मित्रध्रुक्।प्रध्रुक्।गोधुक्।प्रधुक्।युज्।अश्वयुक्।प्रयुक्।विद्।वेदवित्।प्रवित्
।भिद्।काष्ठभित्।प्रभित्।छिद्।रज्जुछित्।प्रछित्।जिशि तु जित्।प्रजित्।नी।सेनानीः।प्र
णीः।अग्रणीः।ग्रामणीः।[redacted] कथमत्र णत्वं।सत्पूर्वात् ग्रामणीरिति ज्ञापकात्।न पतेः पूर्वपदा
त् असंज्ञायामपि णत्वं भवतीति।राज्।विराट्।सम्राट्।क्विप् अन्येभ्योपि दृश्यते।इति सोमानी
न्वक्त्राति।।तस्यैवायं प्रपंचः।६१।।भजो ण्विः।उपसर्गे सुपीति वर्त्तते।भजतिर्धातोः सुबंत उ
पपदे ण्विः प्रत्ययो भवति।अर्द्धं भजते अर्द्धभाक्।पादभाक्।तुर्यभाक्।उपसर्गेपि।प्रभज
ते प्रभाक्।६२।छंदसि सहः।उपसर्गे सुपीत्येव।छंदसि विषये सहेर्धातो ण्विः प्रत्ययो भवति
।तुराषाट्।६३।।वहश्च।वहेर्धातोः सुप्युपपदे छंदसि विषये ण्विः प्रत्ययो भवति।प्रष्ठवा
ट्।दित्यवाट्।योगविभाग उत्तरार्थः।।६४।कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट्।कव्यपुरीषपु
री।ष्येषूपपदेषु छंदसि विषये वहेर्धातोः ञ्युट् प्रत्ययो भवति।कव्यवाहनः पितॄ १०

णां।पुरीषवाहनः।पुरीष्यवाहनः।६५।।हव्येऽनंतःपादे।हव्यशब्द उपपदे छंदसि विष
ये वहेर्धातोः ञ्युट् प्रत्ययो भवति।अनंतःपादं चेत् विहिवर्तते।अग्निश्च हव्यवाहनः।अनं
तःपाद इति किं।हव्यवाळग्निरजरः पिता नः।६६।।जनसनखनक्रमगमो विट्।छंदसि उपस
र्गे सुपीति वर्त्तते।जन जनने।जनी प्रादुर्भावे द्वयोरपि ग्रहणं।तथा षणु दाने।वनषणसं
भक्तौ।इति जनादिभ्यो धातुभ्यः छंदसि विट् प्रत्ययो भवति।टकारः सामान्यग्रहणाविघा
तार्थः।वेरपृक्तस्येति।विशेषणार्थश्च।विड्वनोरनुनासिकस्यादिति।अब्जाः।गोजाः।गोषाः। नि
।इंद्रोनृषा। असि बिसखाः।कूपखाः।क्रम्।दधिक्राः।गम्।अग्रेगाः।उन्नेतॄणां।।६७।
अदोनन्ने।छंदसीति निवृत्तं।अदेर्धातोः अनन्ने सुप्युपपदे विट् प्रत्ययो भवति।आममत्ति
ति।आमात्।सस्यात्।अनन्न इति किं।अन्नादः।।६८।।क्रव्ये च।क्रव्यशब्द उपपदे अदेर्धा
तोर्विट् प्रत्ययो भवति।क्रव्यमत्ति क्रव्यात्।पूर्वेणैव सिद्धे वचनमसरूपबाधनार्थं।तेन

अ·२ पा २ दुहः २ वृ

५१ ग्रे भवति। कथं तर्हि क्रव्यादः। कृत विकृतशब्दे उपपदे एतस्य पृषोदरादित्वात् क्रव्यः भावः। कृत्तवि
कृत्त पक्क मांस भक्षः। क्रव्याद उच्यते। आम मांस भक्षः क्रव्यादिति। ६९। कब् घश्च। दुहेर्धा
तोः सुप्युपपदे कप् प्रत्ययो भवति। पकारश्चांतादेशः। कामदुघा। धेनुः। धर्मदुघा। ७०॥ मंत्रे
श्वेतवहोक्थशः पुरोडाशो ण्विन्। श्वेतवह उक्थशस् पुरोडाश इत्येतेभ्यो ण्विन् प्रत्ययो भवति
। मंत्र विषये। धातूपपद समुदाया एव निपात्यंते। अत्राह णिककार्यसिद्ध्यर्थं प्रत्ययस्तु वि
धीयत एव। श्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहेर्धातोः कर्मणि कारके ण्विन् प्रत्ययो भवति। श्वेता ए
वा नं वहंति श्वेतवा। ता। इंद्रः। उक्थशब्दे कर्मणि करणे उपपदे शंसतेर्ण्विन् प्रत्ययो भवति। नलो
पश्च। उक्थशानि। उक्थैर्वा शंसति। उक्थशा यजमानः। दाशृ दाने। इत्यस्य पुरस् पूर्वस्य डत्वं
कर्मणि प्रत्ययः। पुरो दाशंति इति पुरोडाः। श्वेतवाहादीनां डस् पदस्येति वक्तव्यं। श्वेतवोभ्यां
तः श्वेतवाभिः। पदस्येति किं। श्वेतवाहः। ७१। अवे यजः। अवे उपपदे यजेर्धातोः। ण्विन् प्रत्ययो ११
भवति मंत्रे। त्वं यज्ञे वरुणस्यावया असि। योगविभाग उत्तरार्थः। ७२। विजुपे छंदसि। उ

छंदसि नभाषायां॥ ७३। आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च॥ छंदसीति निवृत्तं। सुप्युपसर्गेष्वपीति च। आकारांतेभ्यो धातुभ्यः २
पे उपपदे यजेर्धातोश्छंदसि विषये विच् प्रत्ययो भवति। उपयड्भिरूर्ध्वं वहंति तदुपयजामु
पयकं छंदोग्रहणं ब्राह्मणार्थं। विकरणं सामान्यग्रहणं विधानार्थं। वेरपृक्तस्येति किम
र्थमिदमुच्यते। यावता अन्येभ्योपि दृश्यंत इति यजेरपि विच् सिद्धः नियमार्थमेतत्। उपे यजः छंद
सि विषये मनिप् क्वनिप् वनिप् इत्येते प्रत्यया भवंति। चकाराद्विच्। सुदामा। अश्वत्थामा। क्व
निप्। सुधीवा। सुपीवा। वनिप्। भूरिदावा। घृतपावा। विच्। खल्वपि। कीलालपाः। शु
भंयाः। रायस्पोषदाः। ७४। अन्येभ्योपि दृश्यंते। छंदसीति निवृत्तं। अन्येभ्योपि धातुभ्यो ऽना
कारांतेभ्यो मनिप्। क्वनिप्। वनिप्। इत्येते प्रत्यया भवंति विच्च। सुशर्मा। क्वनिप्। प्रातरि
त्वा। प्रातरित्वानौ। प्रातरित्वानः। वनिप्। विजावा। अग्रेगावा। विच्। खल्वपि। रेडसि पर्णं नवेः
। अपिशब्दः सर्वविधिव्यभिचारार्थः। निरुपपदादपि भवति। धीवा। पीवा। दृशिग्रहणं प्रयो
गानुसारार्थं। ७५॥ क्विप् च। सर्वधातुभ्यः सोपपदेभ्यो निरुपपदेभ्यः छंदसि भाषायां च क्वि
प् प्रत्ययो भवति। उखायाः स्रंसते उखस्रत्। पर्णध्वत्। वहाद्भ्रस्पति वहाभ्रट्॥ ७६॥

श्री २ पा· २

१७२ स्थः कृत्। सुपि उपसर्गेपीति वर्त्तते। स्था इत्येतस्मा धातोः सुप्युपपदे कः प्रत्ययो भवति। क्विच।
किमर्थमिदं। यावता सुपि। स्थ इति कः सिद्धः। अन्येभ्योपि दृश्यते इति क्विप्। बाधकबाधना
र्थं पुनर्वचनं। शमि धातोः संज्ञायामिति अचं बाधते। शंस्थः। शंस्था। ७७। सुप्यजातौ णि
निस्ताच्छील्ये। अजातवाचिनि सुबंत उपपदे ताच्छील्ये गम्यमाने धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति
भु उष्णभोजी। शीतभोजी। अजाताविति किं। ब्राह्मणानामंत्रयिता। ताच्छील्य इति किं। उष्णं भु
भुंक्ते कदाचित्। सुपीति [redacted] वर्त्तमाने पुनः सुब्ग्रहणं उपसर्गनिवृत्यर्थं। उत्प्रतिभ्यामाङि
सर्त्तेरुपसंख्यानं। उदासारिण्यः। प्रत्यासारिण्यः। साधुकारिणि च। साधुकारी। साधुदा
यी। ब्रह्मणि वदः। ब्रह्मवादी। ब्रह्मवादिनो वदंति। ७८। कर्त्तर्युपमाने। कर्त्तृवाचिनि उपमा
ने उपपदे धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति। उपपदकर्त्ता। प्रत्ययार्थस्य कर्त्तुरुपमानं। उष्ट्र इव क्रो
शति। उष्ट्रक्रोशी। ध्वांक्षरावी। अताच्छील्यार्थ आरंभः। जात्यर्थौ वा। कर्त्तरीति किं। अ १२

पूपानिव भक्षयतीति माषान्। उपमान इति किं। उष्ट्रः क्रोशति। [redacted]। व्रते। व्रत इति शास्त्रितो
नियम उच्यते। व्रते गम्यमाने सुबंत उपपदे धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति। समुदायोपाधिश्चा
यं। धातूपपदप्रत्ययसमुदायेन चेत् व्रतं गम्यत इति। स्थंडिलशायी। अश्राद्धभोजी। काम
चारप्राप्तो नियमः। सति शयने स्थंडिल एव शेते। नान्यत्र। सति भोजने अश्राद्धमेव भुंक्ते
। न श्राद्धमिति। व्रत इति किं। स्थंडिले शेते देवदत्तः। अताच्छील्यार्थ आरंभः। भोजात्यर्थौ वा।
६ ८०। बहुलमाभीक्ष्ण्ये। आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने सुबंत उपपदे धातोर्णिनिः प्रत्य
यो भवति। आभीक्ष्ण्यं पौनःपुण्यं। तात्पर्यमासेवा। ताच्छील्यादन्यत्। कषायपायिणो गां
धाराः। क्षीरपायिण उशीनराः। सौवीरपायिणो बाह्लीकाः। बहुलग्रहणात् कुल्माषखा
दा इत्यत्र न स्यात्। मनः। मन्यतेर्धातोः सुबंत उपपदे णिनिः प्रत्ययो भवति। दर्शनीयमा
नी। शोभनमानी। बहुलग्रहणानुवृत्तेर्मन्यतेर्ग्रहणं न मनुतेः। आत्ममाने वर्त्तमाना
उत्तरसूत्रे खश्प्रत्यये किकरणोक्तो विशेषस्यात्। आत्ममाने खश्च। ८२। आत्मनो मननं आत्ममानः। १०

अ॰ ३ पा॰ २
१२३

[redacted]मनेः खश्चेत उपपदे खश्प्रत्ययो भवति। चकाराणिनिश्च। यदा प्रत्ययार्थः कर्त्ता आत्मा
नमेव दर्शनीयत्वादिना गुणेन युक्तं मन्यते तदायं विधिः। दर्शनीयमात्मानं मन्यते द
र्शनीयंमन्यः दर्शनीयमानी। पंडितंमन्यः पंडितमानी। आत्ममान इति किं। दर्शनीयमा
नी देवदत्तो यज्ञदत्तस्य। ८३। भूते। भूत इत्यधिकारो वर्त्तमाने लडितियावत्। यदितऊ
र्ध्वमनुक्रमिष्यामो वर्त्तमाने लडितियावत्। भूते तद्वेदितव्यं। धात्वधिकाराच्च। धात्व
र्थे भूत इति विज्ञायते। वक्ष्यति करणे यजः। अग्निष्टोमेन इष्टवान् अग्निष्टोमयाजी।
भूत इति किं। अग्निष्टोमेन यजति। ८४। करणे यजः। [redacted] णिनिरनुवर्त्तते न ख
श्। यजेर्धातोः करण उपपदे णिनिः प्रत्ययो भवति भूते अग्निष्टोमयाजी। वाजपेय
याजी। अग्निष्टोमः फलभावनायां करणं भवति। ८५। कर्मणि हनः। कर्मण्युपपदे हं
हन्तेर्धातोर्णिनिः प्रत्ययो भवति। भूते पितृव्य[redacted]घाती। मातुलघाती। कुत्सितग्रहणं १२

कर्त्तव्यं। दुहमाभूत्। चौरं हतवान्। ८६। ब्रह्मभ्रूणवृत्रे[redacted]षु क्विप्। कर्म्मणीतिवर्त्त
ते। ब्रह्मादिषु कर्म्मसूपपदेषु हन्तेर्धातोः क्विप्प्रत्ययो भवति। ब्रह्महा। भ्रूणहा। वृत्रहा। कि
मर्थमिदमुच्यते यावता सर्वधातुभ्यः क्विप् विहित एव। ब्रह्मादिषु हन्तेः क्विब्वचनं नियमार्थं
। चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते। ब्रह्मादिष्वेव हन्तेर्नान्यस्मिन्नुपपदे। पुरुषं हतवानिति। ब्र
ह्मादिषु हन्तेरेव नान्यस्मात्। ब्रह्माधीतवानिति। ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते नान्यस्मिन्नुपपदे क्विबे
व नान्यः प्रत्ययः। तथा भूत एव न[illegible]स्मिन्काले। ब्रह्माणं हंति। हनिष्यति वेति तदेतद्बह्व
मा[illegible]स्य बहुलग्रहणस्य पुरस्ता[illegible]कर्षा[illegible]ते। ८७। बहुलं छन्दसि। पूर्वेण नियमादप्रा
प्तः क्विप् विधीयते। छन्दसि विषये उपपदान्तरेपि हन्तेर्बहुलं क्विप्प्रत्ययो भवति। यो मातृहा
पितृहा। न च भवति पितृघातः। ८८। सुकर्मपापमंत्रपुण्येषु कृञः। कर्मणीति वर्त्तते। तद
संभवात् सुशब्दं वर्जयित्वा परिशिष्टानां विशेषणं। स्वादिषु कर्मसूपपदेषु करोतेर्धातोः
त्वा

अ॰ रूपा॰
१९४

क्विप्प्रत्ययो भवति। सुकृत्। कर्मकृत्। पापकृत्। मंत्रकृत्। पुण्यकृत्। अयमपि नियमार्थ आरं
भः। त्रिविधश्चात्र नियम इष्यते। धातुनियमं वर्जयित्वा। कालोपपदप्रत्ययविषयं धातो रनिय
मत्वादन्यस्मिन्नुपपदे भवति। शास्त्रकृत्। भाष्यकृत्। सोमे सुञः। कर्म्मणीत्येव। सोमे कर्मण्यु
पपदे सुनोतेर्धातोः क्विप्प्रत्ययो भवति। सोमसुत्। सोमे सुतौ। सोमसुतः। अयमपि नियमार्थ आ
रंभः। चतुर्विधश्चात्र नियम इष्यते का। धातूपपदप्रत्ययविषये। ८०॥ अग्नौ चेः। [redacted] कर्मणी
त्येव। अग्नौ कर्मण्युपपदे चिनोते र्धातोः क्विप्प्रत्ययो भवति। अग्निचित्। अग्निचितौ। अग्निचि
तः। अत्रापि पूर्ववच्चतुर्विधा नियम इष्यते। ८१। कर्मण्यग्न्याख्यायां। धातूपपदप्रत्ययसमु
दायेन चेदग्न्याख्या गम्यते। श्येन इवचीयते स्म श्येनचित्। कंकचित्। आख्याग्रहणं रूढि
संप्रत्ययार्थं। अन्यथा हि दृष्टकाचय उच्यते। श्येनचिदिति। ८२। कर्मणीनिर्विक्रियः। कर्म्मण्युप
पदे विपूर्वात्क्रीणातेर्धातोरिनिप्रत्ययो भवति। कर्मणीति वर्त्तमाने पुनः कर्म्मग्रहणं कर्तुं कु १४

त्सा निमित्ते कर्म्मणि। यथा स्यात्। कर्ममात्रे मा भूत्। सोमविक्रयी। घृतविक्रयी। तैलविक्रयी।
इह न भवति। धान्यविक्रायः। ८३। दृशेः क्वनिप्। कर्म्मणीत्येव। दृशेर्धातोः कर्म्मण्युपपदे क्व
निप्प्रत्ययो भवति। मेरुदृश्वा। परलोकदृश्वा। अन्येष्वपि दृश्यते। इति क्वनिपि सिद्धे पुन[redacted]न
र्वचनं प्रत्ययांतरनिवृत्त्यर्थं॥ ८४॥ राजनि युधि कृञः। कर्मणीत्येव। राजशब्दे कर्म्म[redacted]ण्युप
पदे युध्यतेः करोतेश्च धातोः क्वनिप्प्रत्ययो भवति। ननु युध्यतिरकर्म्म[redacted]
[redacted]कएव। असत्त्ववाचित्वात्। अंतर्भावित[redacted]ण्यर्थः सकर्मको भवति। राजयुध्वा। राजा
नं योधितवानित्यर्थः। राजकृत्वा। ८५॥ सहे च। सहशब्दे चोपपदे युधेः कृञश्च क्वनिप्प्रत्य
यो भवति। असत्त्ववाचित्वान्नोपपदं कर्म्मणा विशेष्यते। सहयुध्वा। सहकृत्वा। ८६। सप्त
म्यां जनेर्डः। सप्तम्यंत उपपदे जनेर्धातोर्डः प्रत्ययो भवति। बुद्धिजः। संस्कारजः। खेदजं।
दुःखजं। अजातावितिकिं। अश्वाज्जातः। हस्तिनो जातं। ८७॥ उपसर्गे च संज्ञायां। उप
सर्गे चोपपदे संज्ञायां विषये जनेः डः प्रत्ययो भवति। समुद्रायोपाधिः संज्ञा। अपि मामा
उपसरे ...त वानुपसरजः। मंदुरजः। ८७। पंचम्यामजातौ। पंचम्यंत उपपदे जातिवर्जिते जनेर्डः प्रत्ययो भवति।३

३ पा. २
१७५

१००

नंवीप्रजा॥ ॥ अनोकर्म्मणि। अनुपूर्वाज्जनेः कर्म्मण्युपपदे संज्ञायां विषये डः प्रत्ययो भवति। पु
मांसमनुजाता पुमानुजः॥ स्त्रियमनुजातः स्त्र्यनुजः। १००। अन्येष्वपि दृश्यते। अन्येष्वपि उपपदे
षु कारकेषु जनेर्डः प्रत्ययो भवति। सप्तम्यामित्युक्तमसप्तम्यामपि दृश्यते। नजातः अजः। द्विर्जातो द्वि
जः। पंचम्यामजाता वित्युक्तं जाता वपि दृश्यते। ब्राह्मणजो धर्मः। क्षत्रियजं पुद्धं। उपसर्गे च सं
ज्ञायामित्युक्तं। असंज्ञायामपि दृश्यते। अभिजाः। परिजाः। केशाः। अनो कर्मणीत्युक्तं। अकर्म्म
ण्यपि दृश्यते। अनुजातः। अनुजः। अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः। तेन धात्वंतरादपि भ
वति। कारकांतरे च। परितः खाता परिखा। आखा। १। निष्ठा। क्तक्तवतू निःष्ठेत्युक्तं। सा निष्ठ ख्या
संज्ञकः प्रत्ययो भूते भवति। कृतं कृतवान्। भुक्तं भुक्तवान्। निष्ठायामितरेतराश्रयचाद चया
प्रसिद्धिः। संज्ञया क्तक्तवतू भाव्येते। सतो ह्यनयोः संज्ञया भवितव्यं। नैष दोषः। भाविनी संज्ञा
विज्ञायते। स भूते भवति। तस्योत्पन्नस्य निष्ठेति संज्ञा भवतीति सामर्थ्यात् क्तक्तवत्वोर्विधा

१५

नमेतत्। आदिकर्म्मणि निष्ठा वक्तव्या। प्रकृतः कटं देवदत्तः। प्रकृतवान् कटं देवदत्तः। २।
सुयजोर्ङ्वनिप्। सुनोतेर्यजतेश्च ङ्वनिप् प्रत्ययो भवति। सुत्वा। सुत्वानौ सुत्वानः। यज्वा। यज्वानौ ज्वा. २
यज्वानः। ३। जीर्यतेरतृन्। भूत इत्येव। जीर्यतेर्धातोर्भूते ऽतृन् प्रत्ययो भवति। जरन्। जरंतौ। ज
रंतः। वा असरूपेण निष्ठा। जीर्णः। जीर्णवान् इति वा। ४। छंदसि लिट्। भूत इत्येव। छंदसि विषये
भूते लिट् प्रत्ययो भवति। अहं सूर्यमुभयतो ददर्श। अहं द्यावापृथिवी आ ततान। जनु च छंद
सि लुङ् लङ् लिट इति सामान्येन विहित एव। धातुसंबंधे स विधिरयं च विशेषणं। ५। लिटः
कानज्वा। लिटः कानजित्ययमादेशो भवति। चायोग्निं चिक्यानः। वरुणं सुषुवाणः। न च भ
वति। अहं द्यावापृथिवी आततान। लिट्ग्रहणं किं। पूर्वस्यैव प्रकृतस्यादेशविधाने विभक्ति
विपरिणामो भविष्यति। लिट्मात्रस्य यथा स्यात्। यो पि परोक्षे विहितः। तस्यायमादेशो भ
वति। ६। क्वसुश्च। छंदसीति वर्त्तते। लिटः क्वसुरादेशो भवति। जक्षिवान्। पपिवान्।

अ॰ ३॰ पा॰ २ न च भवति। अहं सूर्यमुभयतो ददर्श। योगविभाग उत्तरार्थः।७। भाषायां सदवसश्रुवः। स
१७६ दवसश्रुव इत्येतेभ्यो धातुभ्यः परस्य लिटो भाषायां विषये वा क्वसुरादेशो भवति। आदेशवि
धानादेव लिडपि। तद्विषयो ऽनुमीयते। उपसेदिवान् कौत्सः पाणिनिं। उपासीदत्। उपस
साद। अनूषिवान् कौत्सः पाणिनिं। अन्ववसत्। अन्ववात्सीत्। अनूवास। उपशुश्रुवा
न्। कौत्सः पाणिनिं। उपाश्रौषीत्। उपाशृणोत्। उपशुश्राव। लुङ्लङ्लिड्विषये पि पुरस्ताद
नुवृत्तेर्भवति।८। उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च। उपेयिवान्। अनाश्वान्। अनूचान इत्ये
ते शब्दा निपात्यन्ते। उपपूर्वादिणः क्वसुर्द्विर्वचनमभ्यासदीर्घत्वं च तत्सामर्थ्यादिकादेशप्रति
बंधः। तत्र वस्वेकाजाद्घसामित्यनेकाच्त्वादिड्प्राप्तो नित्यः स निपात्यते। अभ्यासस्य सवर्णे
धातुरूपस्य यणादेशः। उपेयिवान्। क्रादिनियमात्प्राप्तश्च वस्वेकाजाद्घसामिति प्रति
षिद्धः। स पुनरपि विड् प्रतिप्रसूयते। तेनाजादौ न च भवति। उपेयुषा। उपेयुषे। न चात्रोपसर्ग
स्तन्त्रमन्योपसर्गपूर्वान्निरुपसर्गाच्च भवत्येव। समीयिवान्। ईयिवान्। वाक्यचनानुवर्त्तेश्च १६

पूर्ववत् लुङादयोपि भवंति। उपागात्। उपैत्। उपेयाय। अश्नातेर्नञ्पूर्वात्क्वसुर्निपात्यते
। इड्भावश्च। अनाश्वान्। नाशीत्। नाश्नात्। नाश। वचेरनुपूर्वात्कर्त्तरि कानच् निपात्य
ते। अनूचानः। अन्वयोचत्। अन्ववक्। अब्रवीत्। अन्वब्रवीत्। अनूवाच।९। लुङ् भूतेर्थे वर्त्त
मानाद्धातोः लुङ् प्रत्ययो भवति। अकार्षीत्। अहार्षीत्। वसेर्लुङ् रात्रिशेषे जागरणसं
ततौ। क्वचनवाकुषितः अमुत्रावात्सं।१०। अनद्यतने लङ्। भूत इत्येव। अनद्यतन इति ब
हुव्रीहिनिर्देशः। अविद्यमानाद्यतने भूतेर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति। अकरोत्।
बो अहरत्। बहुव्रीहिनिर्देशः किं। अद्य ह्यस्त्वा वा भुंज्महीति व्यामिश्रे मा भूत्। परोक्षेच लोकवि धातु
ज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ् वक्तव्यः। अरुणद्यवनः साकेतं। अरुणत् यवनो माध्यमिकां
।११। अभिज्ञावचने लृट्। अभिज्ञा स्मृतिः तद्वचन उपपदे अनद्यतने लृट् प्रत्ययो भवति। ल
ङोपवादः। अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्यामः। अभिजानासि देवदत्त मग[illegible]व
षेषु

।दिरस्वलेपि। अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः। तत्रौदनं भोक्ष्यामहे। अभिजानासि देवदत्त यत्कश्मीरे

षुवसाम। तत्रौदनमभुंज्महि॥७

अ॰२पा॰२

१७७ त्स्यामः। वचनग्रहणं पर्यायार्थं। अभिजानासि बुध्यसे। स्मरसि चेतसि।१४। न यदि। यत्शब्द

सहिते भिज्ञावचने उपपदे लृट्प्रत्ययो न भवति। पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते। अभिजानासि

देवदत्त यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः। यत्कश्मीरेषु वसाम। वासमात्रं तत्र स्मर्यते। नतु अपरं

किंचित् लक्ष्यते।१। विभाषा साकांक्षे। यदीति नानुवर्त्तते। उभयत्र विभाषेयं। अभिज्ञाव

चने उपपदे यत्शब्द सहिते केवले च विभाषा लृट्प्रत्ययो भवति। साकांक्षे लक्ष्य

लक्षणयोः संबंधे प्रयोक्तुराकांक्षा भवति। अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेषु वत्स्या

मः। तत्रौदनं भोक्ष्यामहे। अभिजानासि देवदत्त कश्मीरेषु वसाम। तत्रौदनमभुंज्महि।

वासो लक्षणं भोजनं लक्ष्यं।१६। परोक्षे लिट्। भूतेऽनद्यतने इति वर्त्तते तस्य विशेषणं।

परोक्षग्रहणं। भूतानद्यतनपरोक्षे वर्त्तमानाद्धातोर्लिट्प्रत्ययो भवति। ननु धात्वर्थः

सर्वः परोक्ष एवास्ति। लोके तत्रापि प्रत्यक्षाभिमानः। स यत्र नास्ति तत्परोक्षमि १७

त्युच्यते। चकार। जहार। उन्मत्तविषये पि चित्तव्याक्षेपात् परोक्षता भवत्येव न ह्यपायात्। सुप्तो

हं किल विललाप। मत्तोहं किल विचचार। अत्यंतापह्नवे लिट् वक्तव्यः। कलिंगेषु स्थितो

सि। नाहं कलिंगान् जगामेति। दक्षिणापथे किंचिदनिष्टं कृतवान्। नाहं दक्षिणापथं प्र

विवेश।१५। हशश्वतोर्लङ् च। भूतानद्यतनपरोक्षे लिटि प्राप्ते ह शश्वत् उपपदयोर्लङ्प्रत्य

यो भवति। चकारात् लिट् च। इति हाकरोत्। इति ह चकार। शश्वदकरोत्। शश्वच्चकार।१६।

प्रश्ने चासन्नकाले। भूतानद्यतनपरोक्ष इति वर्त्तते। तस्य विशेषणमेतत्। प्रष्टव्यः प्रश्नः।

आसन्नकाले पृच्छ्यमाने भूतानद्यतनपरोक्षार्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लङ्लिटौ प्रत्ययौ भव

तः। कश्चित् किंचित् पृच्छति। अगच्छद्देवदत्तः। जगाम देवदत्तः। अयजद्देवदत्तः। इयाज देवद

त्तः। प्रश्न इति किं। देवदत्तो जगाम। आसन्नकाल इति किं। भवंतं पृच्छामि। जघान कंसं किल

वासुदेवः।१७। लट् स्मे। भूतानद्यतनपरोक्ष इति वर्त्तते। स्मशब्द उपपदे भूतानद्यतनप

रोक्षे लिट्प्रत्ययो भवति। लिटोऽपवादः। नडेन स्म पुराधीयते। ऊर्णया स्म पुराधीयते।१८।

अ॰३ पा॰२
१७८

अपरोक्षे च। अपरोक्षे भूतानद्यतनेर्थे वर्त्तमानाद्धातोः स्मशब्द उपपदे लट् प्रत्ययो भ
वति। एवं स्म पिता ब्रवीति। इति स्मोपाध्यायः कथयति। ननौ पृष्टप्रतिवचने। अनद्यतन
परोक्षे इति निवृत्तं। भूतसामान्ये विधिरयं। ननुशब्द उपपदे प्रश्नपूर्वके प्रतिवचने गम्यमा
ने भूते लट् प्रत्ययो भवति। अकार्षीः कटं देवदत्त। ननु करोमि भोः। अवोचस्तत्र किंचिद्दे
वदत्त ननु ब्रवीमि भोः। पृष्टवचन इति किं। ननु अकार्षीत् माणवकः। १२०। नन्वोर्विभाषा॥
भूत इत्येव नशब्दे नुशब्दे चोपपदे पृष्टप्रतिवचने विभाषा लट् प्रत्ययो भवति। अकार्षीः
कटं। देवदत्त न करोमि भोः। नाकार्षं। अहं नु करोमि। अहं न्वकार्षं। २१। पुरि लुङ् चास्मे। अ
नद्यतनग्रहणं इह मंडूकप्लुत्यानुवर्त्तते। पुराशब्द उपपदे स्मशब्दवर्जिते भूतानद्यतने
विभाषा लुङ् प्रत्ययो भवति। लट् च। नाभ्यां मुक्ते परोक्षे यथाविषयं अन्येपि प्रत्यया भवंति
त वसंतीह पुरा छात्राः। अवात्सुरिह पुरा छात्राः। अवसन्निह पुरा छात्राः। ऊषुरिह पुरा १८

अस्म इति किं। नडेन स्म पुराधीयते। २२। वर्त्तमाने लट्॥ प्रारब्धोपरिसमाप्तश्च वर्त्तमा
नः वर्त्तमानेर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लट् प्रत्ययो भवति। भवति। पचति। २३। लटः शतृशान
चावप्रथमासमानाधिकरणे। लटः शतृशानच् इत्येतावादेशौ भवतः। अप्रथमांतेन चेत्त
स्य सामानाधिकरण्यं भवति। पचंतं देवदत्तं पश्य। पचमानं देवदत्तं पश्य। पचतो पचमाने
न कृतं। अप्रथमासमानाधिकरणादिति किं। देवदत्तः पचति। लडिति वर्त्तमाने पुनर्लट्ग्रहणं
अधिकविधानार्थं। क्वचित्प्रथमासमानाधिकरणेपि भवति। सन्ब्राह्मणः। अस्ति ब्रा
गुरु ह्मणः। विद्यमानो विद्यते। जुह्वत् जुहोति। अधीयानः अधीते। माङ्याक्रोशे। मा पचन्
मा पचमानः। कचिद्विभाषाग्रहणं इहानुवर्त्तयंति। नन्वोर्विभाषेत्यतस्तच्च व्यवस्थि
त विभाषा तस्य थादर्शनं प्रयोगा नेतव्याः। २४। संबोधने च। प्रथमासमानाधिकर
णार्थ आरंभः। संबोधने विषये लटः शतृशानचावादेशौ भवतः। हे पचन्। हे पच
मान॥२५॥

चा

अ॰३पा॰२ २९ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः।लक्ष्यते चिह्न्यते येन तल्लक्षणं।जनको हेतुर्धात्वर्थविशे
षणं चैतत् लक्षणे हेतौ योऽर्थो वर्त्तमानाद्धातोः परस्य लटः शतृशानचावादेशौ भव
तः।तौ चेत् लक्षणे हेतू क्रियाविषयौ भवतः।शयाना भुंजते यवनाः।तिष्ठन्तोनु
शासति गणकाः।हेतौ अर्जयन्वसति।अधीयानो वसति।लक्षणहेत्वोरिति किं
पचति।पठति च।क्रियाया इति किं।द्रव्यगुणयोर्माभूत्।यः कंपते सोऽश्वत्थः।य
दुत्प्लवते तल्लघु।यन्निषीदति तद्गुरु।लक्षणहेत्वोरिति निर्देशः।पूर्वनिपात
व्यभिचारलिंगं।२६।तौ सत्।तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ भवतः।तौ ग्रहणं उपाध्य
संसर्गार्थं।शतृशानचू मात्रस्य संज्ञा भवति।ब्राह्मणस्य कुर्वन् ब्राह्मणस्य कुर्वा
णः।ब्राह्मणस्य करिष्यत्।ब्राह्मणस्य करिष्यमाणः।सत्प्रदेशाः पूरणगुणसुहि
तार्थसदव्ययतव्ये त्येवमादयः।२७।पूङ्यजोः शानन्।पुङो यजश्च शानन्प्रत्य
यो भवति।पवमानः यजमानः।यदि प्रत्ययाः शानन्नादयो न लादेशाः कथं सो २९

मं पचमानः।नडमाघ्नानः इति षष्ठीप्रतिषेध इति।तन्निति प्रत्य[illegible]हार निर्देशात्।व्य
संनिविष्टानां प्रत्याहारः।~~[illegible]~~।लटः शतृशानजित्यतः प्रभृति आ तृनो चा
नकारात्।द्विषः शतुर्वा वचनं।चौरस्य द्विषन् चौरं द्विषन्।२८।ताच्छील्ये वयोवचन
शक्तिषु चानश्।ताच्छील्यं तत्स्वभावता।वयः कालकृता शरीरावस्था यौवनादिः।शक्तिः
सामर्थ्यं ताच्छील्यादिषु गम्यमानेषु धातोश्चानश् स्मानाः।कतीह शिखंडं वहमानाः।श
क्तौ।कतीह निघ्नानाः।कतीह पचमानाः।२९।इङ्धार्योः शत्रकृच्छ्रिणि।इङो धारेश्च
तु शतृप्रत्ययो भवति।अकृच्छ्रिणि कर्त्तरि।अकृच्छ्रः सुखसाध्यो यस्य कर्त्तुर्धात्वर्थः।
सोऽकृच्छ्री।अधीयन्पारायणं।धारयन्नुपनिषदं।अकृच्छ्रिणीति किं।कृच्छ्रेणाधीते।कृ
च्छ्रेण धारयति।३०।द्विषोऽमित्रे।अमित्रः शत्रुः।अमित्रे कर्त्तरि द्विषो धातोः शतृप्रत्ययो भ
वति।द्विषन्।द्विषंतौ।द्विषंतः।अमित्र इति किं।द्वेष्टि पतिं भार्या।३१।सुञो यज्ञसंयोगे।सु

ते संयोगो यत्र संयोगः। यत्र संयुक्ते ऽभिषवे वर्त्तमानात्सुनोतेर्धातोः शतृप्रत्ययो भवति। स
र्वे सुन्वंतः। सर्वे यजमानाः सत्रिण उच्यंते। संयोगग्रहणं प्रधानभूतकर्तृसंप्रत्ययार्थं। या
जकेषु मा भूत्। इति। यत्र संयोग इति किं। सुनोति सुरां। १२। अर्हः प्रशंसायां। प्रशंसा स्तुतिः।
प्रशंसायां विषये ऽर्हतेर्धातोः शतृप्रत्ययो भवति। अर्हन्निह भवान्विद्यां। अर्हन्निह भवान्प्र
जां प्रशंसायामिति किं। अर्हति चौरो वधं। १३। आ क्वेः तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु। [illegible]
भ्राजभासेति क्विपं वक्ष्यति। आ एतस्मात् क्विप्संशब्दनात् यानि इत ऊर्ध्वमनुक्रमि
ष्यामः प्रत्ययान्। ते तच्छीलादिषु कर्तृषु वेदितव्याः। अपि विधौ चापमाकारः। तेन क्विपो
ऽप्यर्थनिर्देशः। तदिति धात्वर्थः शीलादिविशेषणत्वेन निर्दिश्यते। तच्छीलो तत्स्वभावतः। फ
लनिरपेक्षस्तत्र प्रवर्त्तते। तद्धर्मस्तदाचारः। स्वधर्मो ममायमिति प्रवर्त्तते। विनापि शी
लेन। तत्साधुकारी यो धात्वर्थं साधु करोति। उत्तरमेवोदाहरिष्यामः। १४। तृन्। स
र्वधातुभ्यस्तृन्प्रत्ययो भवति। तच्छीलादिषु कर्तृषु। नकारः स्वरार्थः। तच्छीले तावत् २०

कर्ता कटान्। वदिता जनापवादान्। तद्धर्म्मणि मुंडयितारः। आविष्टापना भवंति। वधू
मूढां। अपहर्त्तारः आहरका भवंति। श्राद्धे सिद्धे। तत्साधुकारिणि। कर्त्ता विकटं। गंतारः खे
लं। तन् विधावृति ज्ञ्ज्ञे चानुपसर्गस्य। होता। पोता। अनुपसर्गस्येति किं। उद्गाता प्रतिहर्त्ता
। तृजेव भवति। स्वरे विशेषः। नयं तेषु क्ते। नेष्टा। त्विषो देवतायां। अकारस्योपधाया अनि
त्व ट्त्वं। त्विष्टा। च्वा देश उपयुक्ते। स्तनात्क्वचिदधिकत उच्यते। छंदसि तृच्च तृन्भ्यः संग्रहीतृभ्यः स
रे विशेषः। १५। अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर
र इष्णुच्। अलंकरिष्णुः। उत्पचिष्णुः। उत्पतिष्णुः। उन्मदिष्णुः। रोचिष्णुः। अपत्रपिष्णुः। वर्त्ति
ष्णुः। वर्द्धिष्णुः। सहिष्णुः। चरिष्णुः। १६। णेः छंदसि। णि अंताद्धातोः छंदसि विषये तच्छीलादि
कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो भवति। दृषदं धारयिष्णवः। वीरुधः पारयिष्णवः। १७। भुवश्च। भवने
र्धातोः छंदसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो भवति। भविष्णुः। योगविभाग उत्तरा
र्थः। चकारो ऽनुक्तसमुच्चयार्थः। भ्राजिष्णुना लोहितचंदनेन। १८। ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः। छंद

सीतिनिर्देशनं।ग्ला जिस्थश्च ग्स्नुः इत्येते भ्योधातुभ्यः चकाराद्भुवश्च तच्छीलादिषु ग्स्नु।कर्तृषु ग्स्नु
प्रत्ययो भवति।जिष्णुः।स्थास्नुः।भूष्णुः।गित्वादयं प्रत्ययो न कित्।तेन स्थ ईकारो न भवति।क्ङि
ति च इत्यत्र गकारोपि चर्त्वभूतो निर्दिश्यते।तेन गुणो न भवति।ग्स्नुकः किती तिग्रन्था।श्व्रिते
न भुव इट् न भवति।स्नोर्गित्वान्नस्थ ईकारः।क्ङिति तोरीत्व शासनात् गुणाभावस्त्रिषु स्मृ
र्थः।ग्स्नुको निर्भुं गको रितोः।दंशेः छन्दस्युसंख्यानं।दंक्ष्णवः पशवः।१[illegible]त्रसि गृधि धृ
षि क्षिपेः क्नुः।त्रसादिभ्यो धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्नुः प्रत्ययो भवति।त्रस्नुः।गृध्नुः।
धृष्णुः।क्षिप्नुः।१४०।शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्।इति अ।घ र्थे शमादिभ्यो धातुभ्यः।तच्छीलादिषु
घिनुण् प्रत्ययो भवति।मदी हर्षग्लापनयोरित्येव सनेनतः शमादिर्दिवादयंतर्गणः।शमा सन:
द्यष्टतरार्थः।उकार उच्चारणार्थः।शमी।तमी।दमी।श्रमी।भ्रमी।क्षमी।क्लमी।प्रमादी।उन्मा
दी।अष्टाभ्य इति किं।[illegible]।असिता।१४१।संपृचा।नुरुधा।ङमां।ङ्आसपरिसृ
संसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुह् २१

युजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनसः।घिनुणनुवर्तते।संपृचादिभ्यो
धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु घिनुण् प्रत्ययो भवति।पृची संपर्के इति रुधादिर्गृह्यते।न तु दादि
र्लुग्विकरणत्वात्।परिदेविभ्वादिः।तेपृ देवृ देवने।क्षिप प्रेरणे दिवादिः।तौदादिकस्तु सा
मान्येन गृह्यते।युज समाधौ दिवादिः।युजिर् योगे रुधादिः।द्वयोरपि ग्रहणं।रंज रागे इत्यस्य निपा
प तनात् दन्नुनासिकलोपः।संपर्की।अनुरोधी।आयामी।आयासी।परिसारी।संसर्गी।परिदेवी।संज्वा
री।परिक्षेपी।परिराटी।परिवादी।परिदाही।परिमोही।दोषी।द्वेषी।द्रोही।दोही।योगी।आक्रीडी
।विवेकी।त्यागी।रागी।भागी।अतिचारी।अपचारी।आमोषी।अभ्याघाती।१४२।वौ कषलस
कत्थस्रंभः।कषहिंसार्थः।लस श्लेषणक्रीडनयोः।कत्थ श्लाघायां।स्रंभु विश्वासे।इत्येतेभ्यो धा
तुभ्यो विशब्दे उपपदे घिनुण् प्रत्ययो भवति।विकाषी।विलासी।विकत्थी।विस्रंभी।१४३।अपे लपसु
द्रुमथवदवसः।अपे उपपदे लपादिभ्यो धातुभ्यो घिनुण् प्रत्ययो भवति।प्रलापी।प्रसारी।प्रद्रावी।
प्रमाथी।प्रवादी।प्रवासी।वस निवासे इत्येतस्य ग्रहणं।न छादनार्थस्य।लुग्विकरणत्वात्।
१४४
अपेच लषः।लष कांतौ।अस्मात् धातोः अपशब्दे उपपदे चशब्दात् प्रौ च घिनुण् प्रत्ययो भवति।अपलाषी।प्रलाषी।३

श्री:३ पा२
१८२

निंदहिंसाक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ्।निंदादिभ्यो
धातुभ्यस्तछीलादिषु कर्तृषु वुञ्प्रत्ययो भवति।पंचम्यर्थे प्रथमा।क्लिश उपतापे।क्लिशू वि
बाधने।द्वयोरपि ग्रहणं।निंदकः।हिंसकः।क्लेशकः।खादकः।विनाशकः।परिक्षेपकः।परि
राटकः।परिवादकः।व्याभाषकः।असूयकः।एवुलेव सिद्धे वुञ्विधानं ज्ञापकं।ताच्छीलि
केषु वासरूप इति न्यायेन तृजादयो न भवंति।१४६।देविक्रुशोश्चोपसर्गे।देवयतेः क्रोशतेश्च धा
तोः उपसर्गे उपपदे तछीलादिषु वुञ्प्रत्ययो भवति।आदेवकः।परिदेवकः।आक्रोशकः।
परिक्रोशकः।उपसर्ग इति किं।देवयिता क्रोष्टा।१४७।चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्।च
लनार्थेभ्यः शब्दार्थेभ्यश्च धातुभ्योऽकर्मकेभ्यस्तछीलादिषु युच्प्रत्ययो भवति।चलनः।कंप
नः।चोपनः।शब्दार्थेभ्यः।शब्दनः।रवणः।अकर्मकादिति किं।पठिता विद्यां।१४८।अनुदा
त्तेतश्च हलादेः।अनुदात्तेतो यो धातुः हलादिस्तस्मात्तछीलादिषु युच्प्रत्ययो भवति।वर्धनः।व
र्तनः।अनुदात्तेत इति किं।भविता।हलादेरिति किं।एधिता।अज्ञादिग्रहणं किं।जुगुप्सनः।मीमां २२

सनः।अकर्मकादित्येव।वसिता वस्त्रं।१४९।जुचंक्रम्यदंद्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपदः।
जुप्रभृतिभ्यो धातुभ्यः तछीलादिषु युच्प्रत्ययो भवति।जु इति सौत्रो धातुः।जवनः।चंक्रमणः।दंद्रमणः
।सरणः।गर्द्धनः।ज्वलनः।शोचनः।लषणः।पतनः।पदनः।चलनार्थानां पदे ग्रहणं इह सकर्मका
र्थं ज्ञापनार्थं परिग्रहणमन्ये वर्णयंति।ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्तीति।तेनालं [redacted] के
[redacted] कञः तृन्न भवति।अलंकर्त्तेति।तथाहि।परेरू कञा विशेषविहितेन सामान्य
विहितो युज असरूपत्वात्।समाविशेदेव किमनेन विधानेन ज्ञापनार्थं तु पुनर्विधीयते।
प्रायिके वेद ज्ञापकं।क्वचित्समावेश इष्यते।जंता खेलं विकत्थनः।१५०।क्रुधमंडार्थेभ्यश्च।क्रु
ध कोपे।मडि भूषायां।एतदर्थेभ्यो धातुभ्यो युच्प्रत्ययो भवति।क्रोधनः।रोषणः।मंडनार्थेभ्य
श्च।मंडनः।भूषणः।५१।न यः।यकारांताद्धातोर्युच्प्रत्ययो न भवति पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते।क्नू
२ यिता।क्ष्मायिता।५२।सूददीपदीक्षश्च।इत्येतेभ्यश्च धातुभ्यो युच्प्रत्ययो न भवति।अनुदात्तेतस्त्वात्प्रा
प्तः प्रतिषिध्यते।सूदिता।दीपिता।दीक्षिता।ननु दीपेर्विशेषविहितो रप्रत्ययः।नमिकंपीति

श्री२

श्री ३ २
१ श्री स एव बध्यको भविष्यति। किंप्रति षेधेन वा सरूपेणापि प्राप्नोति। ताच्छीलिकेषु वासरूपविधि
१२ र्नास्ति प्रायिकमेतदित्युक्तं। तथा च समावेशो दृश्यते। कम्रा युवतिः। कमना युवतिः। किं प्राशारथावं
पना शाखा॥ सूदेर्युच् प्रतिषेधः। कथं मधुसूदनः। अनित्योयं प्रतिषेध इति। योगविभागादित्य
पते। अथवा अनेन्याद्दिषु मधुसूदनादयो ईष्यंते। ५३। लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमप्र
भ्य उकञ्। लषादिभ्यो धातुभ्य उकञ् प्रत्ययो भवति। अपलाषुकं। वृषलसंगतं। प्रपातुका गर्भा भ
वंति। उपपादुकः सत्वः। उपस्थायुका एनं पशवो भवंति। प्रभावुकमन्नं भवति। प्रवर्षुकः पर्ज
न्यः। आघातुकं पापुपतस्सत्वं। कामुका एनं स्त्रियो भवंति। आगामुकं वाराणसीं रक्ष आहुः
। किंशारुकं तीक्ष्णमाहुः। ५४। जल्पभिक्षकुट्टलुंटवृङः षाकन्। जल्पादिभ्यो धातुभ्यः षाक
न्प्रत्ययो भवति। षकारो ङीषर्थः। जल्पाकः। भिक्षाकः। कुट्टाकः। लुंटाकः। वराकः। वराकी॥
५५॥ प्रजोरिनिः। प्रपूर्वात् जवतेरिनिः प्रत्ययो भवति। प्रजवी प्रजविनौ प्रजविनः ५६। जिदृक्षिवि
श्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च। जि जये। दृङ् आदरे। क्षि क्षये। क्षि निवासगत्योरिति द्व २६
योरपि ग्रहणं। प्रसू इति षूप्रेरणे इत्यस्य ग्रहणं। जिप्रभृतिभ्यो धातुभ्य इनिः प्रत्ययो भवति

जयी। दरी। क्षयी। विश्रयी। अत्ययी। वमी। अव्यथी। अभ्यमी। परिभवी। प्रसवी। ५७। स्पृहिगृहि
पतिदयिनिद्रातंद्राश्रद्धाभ्य आलुच्। स्पृह ईप्सायां। गृह ग्रहणे। पत गतौ चुरादावदंताः
ते। दय दानगतिहिंसादानेषु। द्रा कुत्सायां गतौ। निपूर्वस्तत्पूर्वश्च। तदो नकारः अंतता चनि
पात्यते। श्रद्धा श्रत्पूर्वः। एतेभ्य आलुच् प्रत्ययो भवति। स्पृहयालुः। गृहयालुः। पतयालुः। द
यालुः। निद्रालुः। तंद्रालुः। श्रद्धालुः। आलुचि शीङो ग्रहणं कर्तव्यं। शयालुः। ५८। दाधेट्सि
शदसदो रुः। दाधेट्सिशदसद इत्येतेभ्यो धातुभ्यो रुः प्रत्ययो भवति। दारुः। धारुर्वत्सो मा
तरं। न लोकाव्ययनिष्ठेति षष्ठीप्रतिषेधात् षष्ठी न भवति। सेरुः। शद्रुः। सद्रुः। ५९
। सृघस्यदः क्मरच्। सृघसि अद इत्येतेभ्यो धातुभ्यः क्मरच् प्रत्ययो भवति। सृमरः। घस्म
रः। अद्मरः। ६०। भंजभासमिदो घुरच्। भंज भास मिद इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घुरच् प्रत्ययो भ
वति। भंगुरं काष्ठं। भासुरं ज्योतिः। मेदुरः पशुः। भंजेः कर्मकर्तरि प्रत्ययस्य भावात्। ६१। विदिभि
दिछिदेः कुरच्। ज्ञानार्थस्य विदेर्ग्रहणं न लाभार्थस्य असंभवात्। विदादिभ्यो धातुभ्यः कुरच्
प्रत्ययो भवति। विदुरः। भिदुरं काष्ठं। छिदुरा रज्जुः। भिदिछिदोः कर्मकर्तरि प्रत्ययः। ६२। इण्नश

अ॰ वृ॰ १८४

जिसर्त्तिभ्यः करप्। इण् नश जि सृ इत्येतेभ्यो धातुभ्यः करप् प्रत्ययो भवति। इत्वरः। नश्वरः। जि
त्वरः। सृत्वरः। ६३। गत्वरश्च। गत्वर इति निपात्यते। गमेरनुनासिकलोपश्च। क्वरप् प्रत्ययो भवति। ग
त्वरः। ६४। जागुरूकः। जागर्त्तेरूकः प्रत्ययो भवति। जागरूकः। ६५। जपजपदशां यङः। यज जप
दंश इत्येतेषां यङंतानां ऊकः प्रत्ययो भवति। यायजूकः। जंजपूकः। दंदशूकः। ६६। नमिकंपिस्म्यजस
कमहिंसदीपो रः। नमि कंपि स्मि अजस कम हिंस दीप इत्येतेभ्यो धातुभ्यो रः प्रत्ययो भवति।
नम्रं काष्टं। कंप्रा शाखा। स्मेरं मुखं। अजस्रं। कम्रा युवतिः। हिंस्रं रक्षः। दीप्रं काष्टं। अजस्रमि-
ति जसमोक्षणे। नञ्पूर्वो रप्रत्ययांतः क्रियासातत्ये वर्त्तते। अजस्रं। ६७। सनाशंसभिक्ष उः। स
न्नप्रत्ययो गृह्यते न सन् धातुः। तेन सन्नंतेभ्यो धातुभ्य आशंसतेर्भिक्षतेश्च उः प्रत्ययो भवति तच्छी
लादिषु। चिकीर्षुः। जिहीर्षुः। आशंसुः। भिक्षुः। आङः शासि इच्छायां। इत्येतस्येदं ग्रहणं। न शंसेः
स्तुत्यर्थस्य। ६८। विंदुरिच्छुः। विदेर्नुमागमः। इषेश्छत्वं। उकारश्च प्रत्ययो निपात्यते। वेदनशीलो
विंदुः। एषणशीलः। इच्छुः। ६९। क्याच्छंदसि। क्य इति क्यच् क्यङ् क्यषां सामान्येन ग्रहणं। क्यांताद्धा २४
तोः छंदसि विषये तच्छीलादिषु उः प्रत्ययो भवति। मित्रयुः। संस्वेदयुः। सुम्नयुः। ७०। आदृगमहन

जनः किकिनौ लिट् च। आकारांतेभ्यो धातुभ्यः ऋकारांतेभ्यश्च गम हन जन इत्येतेभ्यश्च छं
दसि विषये किकिनौ प्रत्ययौ भवतः। तच्छीलादिषु कर्त्तृषु लिड्वच्च तौ भवतः। ऋत् इति तकारो मु
खसुखार्थः। न त्वयं तपरः। मा भूत्तादपि परस्तपर इति ऋकारे तत्कालग्रहणं। पपिः। सोमं ददि
र्गाः। ऋकारांतेभ्यः मित्रावरुणा ततुरिः। दूरे ह्यध्वा जगुरिः। गमि जग्मिर्युवा। हन्। जघ्निर्वृत्रं। ज
न् जज्ञि बीजं वर्षास्तु पर्जन्यः। अथ किलित्वं किमर्थं। यावता तदसंयोगाल्लिट् कित् सिद्धमेव च। ऋ
च्छत्यृतामिति लिटि गुणप्रतिषेधविषये आरभ्यते। तस्यापि बाधनार्थं। कित्वं। किकिनौ उत्सर्गः
छंदसि सदादिभ्यो दर्शनात्। सेदिः। नेमिः। भाषायां। धाञ् कृ सृ गमि जनि नमिभ्यः किः। दधिः।
चक्रिः। सस्रिः। जज्ञिः। नेमिः। सहिवहिचलिपतिभ्यो यङंतेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ। सासहिः। वाव
हिः। चाचलिः। पापतिः। पानीपतिः। ७१। स्वपितृषोर्नजिङ् छंदसीति निवृत्तं। स्वपेः तृषेश्च धातोः
नजिङ् प्रत्ययो भवति। तच्छीलादिषु। स्वप्नक्। स्वप्नजौ। स्वप्नजः। तृष्णक्। तृष्णजौ। तृष्णजः। धृषेश्चे
ति वक्तव्यं। धृष्णक्। ७२। शॄवंदोरारुः। शॄ हिंसायां। वदि अभिवादनस्तुत्योः। इत्येताभ्यां धा
तुभ्यां तच्छीलादिषु आरुः प्रत्ययो भवति। शरारुः। वंदारुः। ७३। भियः क्रुक्लुकनौ। ञिभी भये।

अ॰२पा॰२
१८५

अस्माद्धातोः कुक्लुकनौ प्रत्ययौ भवतः।भीरुः।भीलुकः।भियः कुक्लनपि ककव्यः।भीरुकः।७४
।स्थेशभासपिसकसौ वरच्।ष्ठा गतिनिवृत्तौ।ईश ऐश्वर्ये।भास दीप्तौ।पिसृ पेसृ गतौ।कस ग
तौ।इत्येतेभ्यो धातुभ्यो वरच् प्रत्ययो भवति।स्थावरः।ईश्वरः।भास्वरः।पेश्वरः।कस्वरः।७५।
यश्च यङः।याप्रापणे।अस्मात् यङंताद्वरच् प्रत्ययो भवति।यायावरः।७६।भ्राजभासधुर्विद्युतो
र्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप्।भ्राजादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्विप्प्रत्ययो भवति।विभ्राट्
विभ्राजौ।विभ्राजः।भाः भासौ भासः।धूः धुरौ धुरः।विद्युत् विद्युतौ विद्युतः।ऊर्क् ऊर्जौ ऊ
र्जः।पूः पुरौ पुरः।जवतेर्दीर्घश्च निपात्यते।जूः।जुवौ।जुवः।ग्रावस्तुत्।ग्रावस्तुतौ।ग्राव
स्तुतः।किमर्थमिदमुच्यते।यावता अन्येभ्योपि दृश्यंते।क्विप्प्रेतिसिद्ध एव क्विप्।ताछीलि
के बाध्यते।वासरूपविधिर्नास्ति स्त्र्युक्तं।अथ तृणापि कं बाधनं ततस्तस्यैवायं प्रपंचः।७७
अन्येभ्योपि दृश्यते।अन्येभ्योपि धातुभ्यः क्विप् तछीलादिषु दृश्यते।वाक्।भिद्दृशिग्रहणं
विध्यंतरोपसंग्रहार्थं।क्वचिद्दीर्घः।क्वचिद्द्विर्वचनं क्वचित्संप्रसारणं।तथा चाह।क्विप्।विप्र २५
छायतस्तु कटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं भवति।वाक्।प्रछ्।शब्दप्राट्।स्तु आयतपूर्वः।।

जूः।श्रीः।जुग्रहणेन नार्थः।भ्राजादिसूत्रादेव गृहीतत्वात् द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च।दिद्युत्।ज
गत्।जुहोतेर्दीर्घश्च।जुहूः।दृ भये इत्येतस्य ह्रस्वो द्वे च।ददृत्।ध्यायतेः संप्रसारणं।धीः।७८।
भुवः संज्ञांतरयोः।तछीलादिषु कर्तृषु इति निवृत्तं भवतेर्धातोः संज्ञायामंतरे च गम्यमाने क्वि
प्प्रत्ययो भवति।मित्रभूर्नाम कश्चित्।अंतरे प्रतिभूः।धनिकाधमर्णयोर्योंतरे तिष्ठ
ति।स प्रतिभूरित्युच्यते।७९।विप्रसंभ्योड्वसंज्ञायां।भुव इति चेतीट।वि।प्र।सम्।इत्येवं पूर्वा
त् भवतेर्डुः प्रत्ययो भवति।न चेत्संज्ञा गम्यते।विभुः सर्वगतः।प्रभुः।स्वामी।संभुर्जनिता।
।असंज्ञायामिति किं।विभूर्नाम कश्चित्।डुप्रकरणे मितंद्र्वादिभ्य उपसंख्यानं।मितं द्रवति
।मितद्रुः।शंभुः।८०।धः कर्मणि ष्ट्रन्।धयते ईधातेर्धातोर्वा कर्मणि कारके ष्ट्रन्प्रत्ययो भ
वति।षकारो ङीबर्थः।धयंति तां दधति वा भेषजार्थमिति धात्री।स्तनदायिनी आम
लकी चोच्यते।८१।दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे।दाप् लवने।णी
ञ् प्रापणे।शसु हिंसायां।यु मिश्रणे।युजिर् योगे।ष्टुञ् स्तुतौ।तुद व्यथने।षिञ् बंधने।षि
चु क्षरणे।मिह सेचने।पतॢ गतौ।दंश दशने।णह बंधने।एतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके ष्ट्र
न्प्रत्ययो भवति।दाप्यतेनेन दात्रं।नेत्रं।शस्त्रं।योत्रं।योक्त्रं।स्तोत्रं।तोत्रं।सेत्रं सेक्त्रं।म

अ·भू·पा·४
१८६

मेढ्रं।पत्रं।दंष्ट्रा नप्त्री।दंशेरनु[illegible]नासिकलोपनिर्देशो ज्ञापनार्थः।क्ङितोन्यस्मिन्नप्ययेनलो
पाभवतीति।तेनदंष्ट्रुघपिभवति।दशनं।८४।हलसूकरयोः पुवः।पूङ् पवने।पूञ्पवने।पूञ्पू
ञोरविशेषेणग्रहणं।पवतेर्धातोःकरणेकारके ष्ट्रन्प्रत्ययो भवति।तच्चेत्करणं।हलस्य
करमोरवयवे वर्त्तते।हलस्यपोत्रं सूकरस्यपोत्रं।मुखमित्यर्थः।८५।अर्त्तिलूधूसूखनस
हचर इत्रः।ऋगतौ।लूञ्छेदने।धूविधूनने।षूप्रेरणे।खनअवदारणे।षह मर्षणे
चर गत्यर्थः।इत्येतेभ्योधातुभ्यः।करणे कारके इत्रप्रत्ययो भवति।अरित्रं।लवित्रं।ध
वित्रं।सवित्रं।खनित्रं।सहित्रं।चरित्रं।८६।पुवः संज्ञायां।पूङ्पूञो सामान्येन ग्रहणं
पुवोधातोःकरणेकारके इत्रप्रत्ययो भवति।समुदायेनचेत्संज्ञाविज्ञायते।दर्भः प
वित्रं।बर्हिः पवित्रं।८७।कर्त्तरिचर्षिदेवतयोः।पुव इतिवर्त्तते।पुवोधातोःकरणे कर्त्तरिच
कारके इत्रप्रत्ययो भवति।ऋषिदेवतयोर्यथासंख्यंसंबंधः।ऋषौकरणे।देवतायांक
र्त्तरीति।पूयतेऽनेनेतिपवित्रोयमृषिः।देवतायां अग्निः।पवित्रंसमापुनातु वायुः। २८

।सोमःसूर्यः इंद्रः।पवित्रं।तेमांपुनंतु।८८।ञीतःक्तः।ञि शब्दः।इत् यस्येतिञीत्।त
स्मात्ञीतोधातोर्वर्त्तमानेक्तःप्रत्ययो भवति।भूते निष्ठाविहितः।वर्त्तमानेन प्राप्नोती
त्यनेनविधीयते।ञिमिदामिन्नः।ञिक्ष्विदा।क्ष्विष्टः।ञिधृषा।धृष्टः।८९।मतिबुद्धिपूजा
र्थेभ्यश्च।मतिरिच्छा।बुद्धिर्ज्ञानं।पूजासत्कारः।एवमर्थेभ्योधातुभ्योवर्त्तमानेक्तः प्र
त्ययो भवति।राज्ञां मतः।राज्ञामिष्टः।बुद्धिः।राज्ञां बुद्धः।राज्ञां पूजितः।राज्ञामर्चितः।
अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः।शीलितोरक्षितो वांतआक्रुष्टोजुष्ट इत्यपि।रुष्टश्चरु
षितोभिव्याहृत इत्यपि।हृष्टतुष्टौतथाकांतस्तथोभौसंयुतोद्यतौ।कष्टंभवि
ष्यतीत्याहुरमृताःपूर्ववत्स्मृताः।काष्टशब्दोभविष्यतिकाले।अमृतशब्दःपूर्ववत्।

श्रीकृष्ण
१८१

वर्त्तमान इत्यर्थः। तथा स्तुपः। आशितः। लिप्त इत्येवमादयो पि वर्त्तमाने द्रष्टव्याः॥१६८॥
॥ ॥इति श्रीकाशिकायां वृत्तौ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः॥ ॥उणादयो
बहुलं। वर्त्तमान इत्येव। संज्ञायामिति चानुवर्त्तते। वर्त्तमाने धात्वर्थे संज्ञायां विषये उण
दयः प्रत्ययाः बहुलं भवंति। यतो विहितास्ततो न्यत्रापि भवंति। क्वचिद् विहिता एव प्र
योगत उन्नीयंते। कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्। कारुः। वायुः। पायुः। जायुः। मा
युः। स्वादुः। साधुः। आशुः। बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायसमुच्चयनादपि तेषां। कार्यस
शेषविधेश्च तदुक्तं। नैगमरूढिभवं हि सुसाधु निरु[illegible]के करणे शाकटस्य
धातोः कीयदुपरार्थविशेषसमुत्थप्रत्ययतप्रकृतेश्च तदूर्ध्वज्ञास्तधातुरूपापि प्रत्य २१

दमेथानश्चासिद्या। इमांविमिन्वेअमृतस्यशाखांमधोर्द्धारांप्रतरणींवसूनां। एनांशिशुः
क्रंदत्याकुमारएनांधेनुःक्रंदत्तुनित्यवत्सेभ्युष्टुंवरशाखांघृतेनाक्तांदक्षिणेद्वार्यंग
र्त्तेनिदधाति। इमामुच्छ्रयामित्युवनस्यशाखांमधोर्द्धारांप्रतरणींवसूनां। एनांशिशुः
क्रंदत्याकुमारएनांधेनुःक्रंदत्तुपाकवत्सेभ्युष्टुंवरएतेवंद्वयोर्द्धेत्याद्दक्षिणतःपश्चा
दुत्तरतश्च। इमामहमस्यवृक्षस्यशाखांघृतमुच्छ्रंतीमसृतेमिनोमि। एनांशिशुःक्रंद २८
त्याकुमारश्चाशुंदंतांधनवोनित्यवत्सा इतिस्थूणाराजमुच्छ्रयत्येवंकुमारस्थूणाश्चाव
सोस्तुवनस्पतिरिएनंपरिष्कृतःकृंत्याश्चादधःकलशेगर्भमन्नार इहदेवस्थूणेप्रतितिष्ठध्रुवा

श्वावतीगोमतीसीलमावती। द्वेमेतिष्ठन्घृतमुक्षमाणेद्वेवतिष्ठनिमित्तानितिल्विला
स्थाजिरावतीमध्येपोषस्वइंपतंमाधाप्रापन्नघायवः। उपहूताइहगावउपहू
ताअजावयः। अथोअन्नस्यकीलालउपहूतोगृहेषुनः। रथंतरेप्रतितिष्ठवाम
देव्येप्रयच्छ। बृहतिश्रयायेतिस्थूणाराजमभिमृशतिसंमितस्थूणः संमृशा
तिमध्यंवंशद्वां। वतिष्ठावयज्ञश्चदक्षिणवेतिदक्षिणेबलं। वोजाख्यपरेअल
च्छत्रं। वस्तुनारश्चीस्थूणाधर्मस्थूणाराजो। द्वाशत्रेद्वारफलकेसंवत्सरेपिधानस्य
कामस्य इदयत्रच्युक्रमस्मानंस्थूपश्चाधश्चाग्निरवनेतु॥ २ वास्तोष्पतीयकर्मएय

ग्निंदधामिमनसाशिवेनायमस्तुसंगमनोवसूनां।मानोहिंसीष्ठविरंमाकुमारंशं
नोभवद्विपादशंचतुष्पादइतिप्रहृत्यमग्निंबाह्यतउपसमाधायप्रागग्रेषुनवेषुकु
शेषुदक्षिणंनवंप्रतिष्ठाप्यारिष्टाअस्माकंवीरामापरासेचिनाधनमियन्निमंत्वर
थंतरस्यश्रोत्रियेणभुवनरादायंककुत्कारंतिस्रःशर्वाङ्कुडोहोतिवामदेव्यस्थम
ध्रुंदिनेष्वहतोपराह्णेमहाव्याहृतयश्चतस्रोवास्तोष्पतइतितिस्रोमीवहावास्तो
ष्पतेवास्तोष्पतेध्रुवास्थूणासोविष्टइतिदिशामीशानीपाकस्थरात्रौज्यभेतुत्रमा २८
दायजायोंचसहधन्वःप्रपद्येताईंद्रस्यगृहाःशिवावरूथंमंतोवरूथिनस्तानहं

प्रपद्येसहजायायासहप्रजयासहपशुभिःसहरायस्पोषेणसहयन्मेकिंचास्ति
तेन॥४शग्मंशग्मंशिवंशिवंक्षेमायवःशांत्यैप्रपद्येनयंनाग्नस्त्वयामोमारण्यां
यपरिदद्वाअवविश्वमाहायमापरिदेहीतिग्रामान्निष्क्रामन्नरण्यंयामायपरिद
दामहविश्वायमापरिदेहीतिग्रामंप्रविशन्नरिक्तःगृहान्द्वाहन्तुमनसःप्रपद्ये
वीरघ्नोवीरतरःसुवीरानुहरांवहंतात्तान्भद्रमाणाःजश्येष्ठहंसुमनाःसंविशे
यमितिस्मदाप्रवचनीयः॥५अनादितानिःप्रवत्स्यन्स्वस्यगृहानुमीक्षतइमांममि
त्रावरुणौगृहानुगोपायतंसुवांअविनष्टानविक्कतान्पूषेनाननिरुक्षियस्मा

कं पुनरागमादपिपं थामगान्मदीतिचज्जपति॥ ६ अथ प्रोष्यायन्गृहान्समीक्षते॥ गृ
हामाबिभीतमा वपधह्रूर्जं बिभ्रतएमसि। ऊर्जं बिभ्रद्वः सुमनाः सुमेधागृहाने
मिमनसामोदमानः॥ येषामध्येतिप्रवसन्येषु सौमनसो बहुः॥ गृहानुपह्वयाम
हेतेनोजानंतुजानतः॥ उपहूता इह गाव उपहूता अजावयः॥ अथो अन्नस्य कीला
ल उपहूतो गृहेषु नः॥ अयं नाग्निर्नगवानयंनो नगवन्नरः॥ अश्वोपसद्येमारि ३०
षामार्यं श्रेष्ठो दधातु न इति गृह्यमग्निमुपस्थाय कल्याणीं वाचं वदन्नयाद्विराजो
दोहासि विराजो दोहमशीय मयि पद्यायै विराजो दोह इति पाद्यं प्रतिग्रहणं॥ १॥

अनाहिताग्निर्नैवं प्राशितुमन्नाद्ययणे देवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थीभ्यः स्वाहाकारे
ण गृह्येऽग्नौ हुत्वा प्रजापतये चाग्रहं गृह्णामि महं श्रियेमह्यं यशसेमह्य
मन्नाद्यायेति प्राशनार्थीयमग्निमिन्ध्यान्नद्यान्नः श्रेयः समानेष्टदेवाभ्यायावशोन
समशीमहिया। सनामयाहुः पितवाविशास्वशान्तोनवद्विपदे शं चतुष्पदः इति
ह्निरस्य शिरश्चत्रिः प्राश्नाति॥ अमोसि प्राणतद्दतं ब्रवीम्यमोसि सर्वांश्च सिप्रविष्टः
समेजरां रोगमपनुद्य शरीरादमामएधि माम्रथमइंद्रतिहृदयदेशमभिमृशति
नाग्निरसिमाबिभीथाः प्राणानांग्रंथिरसि माविस्रस इति नाभिंनद्वं कर्णेनिरितिय

थालिंगंतच्चन्दुरियादिथिमुपस्थाय॥८ परिवि:सेच्याद्धधाद्धात्रज्ञं च योषिण्यर
समानस्रश्रुगोपातगी।वाश्नं प्राशन।वारिषन्तु।पूषागाश्रन्वेतुन इतिगा:प्रतिष्ठमा
नाश्रनुमंत्रयेतपरिष्ठिषेतिपरिकीं नास्तु।यास्रासृवश्वन्तु बिलिंमाक्षस्त्रूर्लिसुतस्य
वीतान:संजुपयस्वतीर्वक्षी।गी।छेघृतनाथ्रइयागा।वोश्रग्मान्नितिवप्रयागताह्र
न्नमाममाकुर्वन्मायाप्रवर्तिरइतिष्टकेन।गोक्षेगता:॥९ याफाल्गुन्यात्तरामा
वाष्ठ्यासारेवयासं पद्यातनस्यामंकलक्ष्णणिकारथ्येद्धु वनमसिसहस्रपोष ३१
मिंद्वायवाप्रवोददतु।अक्तनमस्यरिष्टिमिलानंगोपायनंयावतीनामिदंकरिष्या

मिनुयसीनास्वत्तमांसामांक्रियासमितियाप्रथमाप्रजायेततस्या:पीड्घषंडक्क
यासंवत्सरीणंपयउस्त्रियायाइन्येनाम्याम्नस्यांयदिथमोप्रजायेतमहाद्याड्ड
तिनिर्द्धेचायमस्तुंदद्यात्॥१० अथवृषोत्सर्ग: कार्तिक्यांपौर्णमास्यांरेवत्यांवा
श्वयुज्यस्यागवांमध्येसुसमिद्धमग्निंस्ववाज्याहुतीर्जुहोति।इहरतिरिहर
मध्वंस्वाहा।इहधृतिरिहस्वधृति:स्वाहा।उपसृजन्धरुणंमात्रेधरुणोमातरंधय
न्।रायस्पोषमस्मासुदीधरत्स्वाहा।पूषागाअन्वेतुनइतिपौष्णस्यजुहोति रु
द्रान्जपित्वैकवर्णंद्विवर्णंत्रिवर्णंवायावायूथंछादयतियंवायूथेनछादयात

च

शऽहितोविवश्वाऽस्सर्वांगिरुपेनोऽह्रये[illegible]श्रितमःश्यानमलंस्वयऽष्ठूथेन्नरग्याश्व
तश्रोवस्मतर्यस्नाश्यालंस्ऽच्यितं[illegible]नंपतिंवाददामितनकीलंताश्वरथप्रि
यणामावःश्यात्रजन्तुषासंविदानारायस्पोषणस्समिषामादमश्वादेतिनच्यष्ठे
नुमंत्रयतेमयोनूरियिन्नवाकाशेषेणसर्वासांपयसियायसंश्रपयित्वाब्रास्न
णानूनोजयेत्॥११ऊर्द्धमाग्रहायण्यास्त्रिश्रोऽष्टकात्रपरपक्षेष्वनासांप्रथ २२
मायांशाकंडादाति।इयमेवसायाप्रथमाव्युच्छदंतरश्वांचरतिप्रविष्टा।
वधूर्जजानवनवरूऊ निर्त्रीत्रयणांमहिमानःसचंतांश्राहेय्यथस्विष्टन्न

तोयश्वांविवश्वतोयमःसर्वेदेवाः[illegible]मादितः।अष्टकासर्वतोव्ध्वीसामेका
मानतीहपतु।आज्जस्येश्रावाणोदंतानूधःपवमानःमासाश्वार्द्धमासाश्वनमस्ते
स्तुमनाम्नुरिवश्यादेति॥१२मध्यमायांमध्यावार्षचमहाश्याद्भतयश्वतश्रोयेना
ह्रुरितिचनश्रोन्नंह्यवपांजुहुयात्।वहवपांजातवेदःपितृभ्योयात्रेना
न्चिन्नस्तस्यलोक।मेदसःकुल्याउपतांस्त्रवंतिसत्याःसंत्तुयजमानस्य
कामाःस्वाहेतिवामहाश्याद्भतयश्वतश्रोयनाहुरितिचनश्रोष्टाह्नतिस्त्रि
लीपाकोवदानमिश्रांनहिंतागिरयांनहिंताप्टथिवीमहीमा।दिवादिश्यश्चस

र्वाग्निरन्यमंतःपित्र्ददीयमुष्येस्वाहा।अंतर्हितामरुतवोहोरात्रथसंधेजाः।
मासाश्चार्द्धमासाश्चान्यमंतःपित्र्ददीयमुष्येस्वाहा।यः स्त्रिंतियाः श्रवंत्यिा
दत्राःपरिसिक्रकर्षीः।त्र्यद्भिः सर्वत्रुत्तरे।निरन्यमंतःपित्र्ददीयमुष्येस्वाहाय
न्मेमाताप्रलुलुभेविचरंत्यपतिव्रताः।रतन्मेपिताहंक्तांमाभरन्योवपद्यता
मुष्येस्वाहेतिवामहाश्चाहुतीनांवाश्चानेवततोन्यत्रकरणाश्चपायसोवाचरुः ३२
श्वोच्छक्यंपिंडपितृयज्ञावृता॥२॥उत्तमायामष्टकायांपाश्रुद्वोशुक्याश्चातिरात्र
श्वसद्यःक्रीत्वंदसासहा।अपूपस्थदक्षकेनमासिस्तुमनास्वस्तिस्वाहेतिगोपशु

रजःपशुस्थालीपाकोवापिवागोर्यासमाहरेदपिवारण्येकक्षमुपादहेदेषामे
ष्टकेतिनत्वेवानष्टकःस्यात्।नत्वेवानष्टकःस्यात्॥४॥इतिशांखायनगृह्येतृतीयोऽध्या
यः॥३॥ ॥अमासिमासिपितृभ्योदद्यात्ब्राह्मणान्वेदविदोयुग्मांश्चावराह्णे
न्पितृवदुपवेश्याऽयुग्मान्युदपात्राणितिलैरवकीर्यसावेतत्तइत्यनुदिश्यब्रा
ह्मणानांपाणिषुनिनयेदतऊर्ध्वमलंकृतानामंत्र्यास्योच्छिष्टवाग्निंवासावेतत्तइ
त्यनुदिश्यभोजयेद्भुंजानेषुमहाव्याहृतीःसावित्रींमधुवातीयाःपितृदेव
त्याःपावमानीश्चजपेद्भुक्तवत्सुपिंडान्दद्यादुरस्तादेकेपिंडान्प्राश्निमनंत्य

नीनां किंचिदं तद्दीयब्राह्मणेभ्यः शेषं निवेदयेदग्नौकरणादि पिंडपितृयज्ञेन
कल्पो व्याख्यातः ॥१ अथात एकोद्दिष्टमेकं पवित्रमेकार्घ्यमेकपिंडं नावाहनं ना
ग्नौकरणं नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने
ऽभिरम्यतामिति विसर्गः संवत्सरमेवं प्रेतचतुर्थं विसर्गश्च ॥२ अथ सपिंडीक
रणं संवत्सरे द्वादशेऽह्नि त्रिपक्षे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्येत चत्वार्युदपात्राणि सतिल
गंधोदकानि त्रीणि पितॄणामेकं प्रेतस्य प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वासिंचति ये
समाना इति द्वाभ्यामेवं पिंडमप्येतत्सपिंडीकरणं ॥३ अथात आभ्युदयिकमापूर्य ३४

माणपक्षे पुण्याहे मातृयागं कृत्वा युग्मान्वेदविद उपवेश्य पूर्वाह्णे प्रदक्षिणमुपचा
रः पितृमंत्रवर्ज्जं जपः ऋजुदर्भा यवैस्तिलार्थो दधिबदराक्षतमिश्राः पिंडा नां
दीमुखान्पितॄनावाहयिष्य इत्यावाहने नांदीमुखाः पितरः प्रीयंतामित्यक्षय्यस्था
ने नांदीमुखान्पितॄन्वाचयिष्य इति वाचने संपन्नमिति तृप्तिप्रश्नः समानमन्यद
क्लृप्तमिति ॥४ अथोपाकरणमोषधीनां प्रादुर्भावे हस्तेन श्रवणेन वा हुत
मकृत्वानां धानानां च दधिघृतमिश्राणां प्रत्यृचं वेदेन जुहुयादिति दिक् आज्यं स
कृत्तु वाकाद्यानिति वा ध्यायार्षेयाद्यानीति मांडूकेयाथ हस्माह कौषीत

किरग्निमीलेपुरोहितमित्येकाकंषंनकसद्भवीदावदंस्त्वंशाकेनेन्नड्मावद
शणनाङमदग्निनाधामंतविश्वंस्तुवनमधिश्रितंगंतानोयज्ञंयज्ञियाःसुशमि
योनःस्त्रोत्रश्णःप्रतिचक्षुविचक्षणेयादिमरुत्सखायन्तेराङ्न्युतंहविरिति
हुवाताःस्वं।याशाहणीमद्धस्येकाक्षतंशेषाध्वकिःप्राश्नंतिदधिक्राव्णोयकारि
षमित्येतयावश्योपविश्यमहाव्याहृतीःसावित्रींवदादिश्वचूतीनिश्चस्यनाः २५
निवर्ज्यपित्राचार्यंस्त्वाशिवात्यतदपिन्नवनीत्रयातयामतांहज्जांसारवंश्छंदसांतथा।
इच्छंतऋषयोपश्यंस्तुपाकर्मतपोबलात्।तस्मात्सहर्कुमनित्येनात्मनोमंत्रसिद्धये।

तंपाकर्त्तव्यमित्याद्धःकर्मणांसिद्धिमिच्छता।उपाकर्मणिचोत्सर्गेत्रिरात्रंक्षपणं
नवेत्।अष्टकास्वचाहोरात्रमृत्वंयास्तुचरात्रिषु॥ यमाघशुक्लप्रतिपद्यपरा
जितायांदिशिवाङ्कोषधिकेदशाउडुत्यंजातवेदसंचित्रंदेवानांनमोमित्रस्य
स्त्रायोनादिवस्याविनिसोर्याणिजेपित्वाशामश्नामहोंअसीतिप्रदक्षिणंप्र
त्यावंप्रतिदिशंप्रयस्यलोध्यानृषीन्छंदांसिदवताःश्रद्धामेधचतर्पयित्वा
प्रतिरुषंचपिद्वंश्छंदांसिविश्रामयंय्यर्द्धसप्तमान्मासानईषध्यान्वाधीयीरं
श्वेदहोरात्रमुपरम्यप्राध्ययनं॥८ अथोपरमस्तुत्यानेधाकालेमन्येषुध्रुतेषुच

विधिःस्नानपिन्नुवर्षास्तुत्रिसंध्यमेकाहंश्राद्धंभोजनेदशाहमघस्रतकेषुचतु
र्दशयमावास्यायारंभकास्तुचवासरेषुनवश्राद्धंवाचार्यत्वापरनेदशाहंश्क
चात्रिरात्रंतत्सूर्वाणांचप्रतिथिदेश्राद्धंवसब्रह्मचारिणिप्रेतमनुगत्वापरिच्य
श्वनिधायपिंडान्निशांसंध्यांपर्वस्वस्तमितेस्पृष्टसंनिकर्षेसामशाद्वेश्मशानेग्रामा
रण्येचनःशवेग्रामेदर्शनीयादश्रवणीयादनिष्टघ्राणेतिवातेतत्रप्रावर्षिणिरथ्या ३६
यांवीणाशब्देचरथ्यश्वःसृष्टुवृक्षनिर्हारावाहणेवटरोहणेऽस्तुकंदयास्यौन
भनवविष्टसंक्रमेकेशश्मश्रुवापनआस्नानाद्भसादनेस्नानसंवेशनेभ्यंजने

णभुखोनचाक्षुश्लेष्मनचसमीपेनष्टद्दमारोहेन्नरूपमवेक्षेतनधुवनंगच्छे
न्नचेवक्षमशानंसवश्रोहरहशल्लवीतालुच्याथकदकोन्यदक्त्रमाच्छादये
त्॥१४॥नादिण्यांऽऽषिकर्माणिकारायत्सुरस्त्राकर्मणांप्राथ्यांऽऽत्रमर्यादायां
द्यावापृथिवीयंबलिंहरेद्द्यावापृथिवीययशोनमोद्यावापृथिवीभ्यामिति
चोपस्थानंप्रथमेयागेसीरयज्ञब्राह्मणैश्चसीरंस्पर्शोस्तुनंनःफालाइत्येता
मनुष्युचर्त्वत्रस्थपतिनेतिप्रदक्षिणंप्रत्युक्तंप्रतिदिशमुपस्थानं॥१४॥उदकंत
रिष्यन्नध्ययनंकरोद्भुदकाञ्जलींश्रीनप्सुक्तुदातीसमुद्रायवैणवेनमोव

रुणाय धर्मपतये नमो नमः सर्वाभ्यो नदीभ्यः सर्वासां पित्रे विश्वकर्मणे दत्त्वं हविर्डि
षतामिति जपित्वा प्रतीपं प्रवंतीष्व उन्नीपं ह्यावराभ्यश्च शरं श्रेष्ठयं शं के ह्वासि श्चें सू
क्तं जपेत्स्यस्तु ड्ज्येष्ठा ह्वयेत स्वत्वं ॥१॥ अश्रवण्यां विष्णीयायां पौर्णमास्याम द्रुतस्य
कूनां स्थालीपाकस्य वाङ्जुहोति विष्णवे स्वाहा श्रवणाय स्वाहा श्रावण्यै पौर्ण
मास्यै स्वाहा वर्षाभ्यः स्वाहेति इत्यमग्निं बाह्यत उपसमाधाय लाजानद्रुतस्य ४०
कूं श्च सर्पिषा संनिनीय जुहोति दिव्यानां सर्पाणामधिपतये स्वाहा दिव्येभ्यः सर्प
भ्यः स्वाहेत्युत्तरेणाग्निं प्रागग्रेषु नवेषु कुशेषु दर्भेषु नवं प्रतिष्ठाप्य दिव्यानां सर्पाण

मधिपतिरवनेनिक्ष्वं दिव्याः सर्पा अवनेनिज्जंतामित्यपो निनयति दिव्यानां सर्पाणा
मधिपतिः प्रलिखतां दिव्याः सर्पाः प्रलिखंतामिति फणेनावलिख्यति दिव्यानां स
र्पाणामधिपतिः प्रलिंपतां दिव्याः सर्पाः प्रलिंपंतामिति वर्णकस्य मात्रा निनयति दि
व्यानां सर्पाणामधिपतिराबध्नीतां दिव्याः सर्पा आबध्नतामिति स्तुमनस उपहर
ति दिव्यानां सर्पाणामधिपतिराच्छादयतां दिव्याः सर्पा आच्छादयंतामिति सूत्र
तंतुमुपहरति दिव्यानां सर्पाणामधिपतिरांक्तां दिव्याः सर्पा आंजंतामिति कुश
तरुणेनापघातमांजनस्य करोति दिव्यानां सर्पाणामधिपतिरीक्षतां दिव्याः स

पीर्इन्द्रंनामिथ्यादर्श्ञोनिन्द्रयनिदिश्यानांसर्पाणामधिपतएषतेबलिर्दिश्याःसर्पाए
षवोबलिरितिबलिमुपहरत्येवमंतरिक्षाणांदिश्यानांपार्थिवानामितित्रि
रुक्षित्वसराण्त्वित्सरांद्धवंनीविसरांनीविसराण्युत्तरमेवमहरहरहतसन्कृनां
दर्व्यणोपघातमाप्रत्यवरोहणाद्बाबोरात्रौवाथनःसोदकंबलिंहरेद्धाग्यता
विनमुपसादयेद्यउपक्रमःसउत्सर्गःश्रवणामामितिशाख्यामारोदेत॥१५॥ ४१
आश्वयुज्यांपौर्णमास्यामैंद्रःपायसोश्विन्यांस्वाहाश्वयुज्यांस्वाहाश्वयुज्यपौ
र्णमास्येस्वाहाशरदेस्वाहापशुपतयेस्वाहापिंगलायस्वाहेयाज्यस्युञ्चा

थहषातकस्याागावोअग्मन्नित्येतेनसूक्तेनपश्चादग्नेबंधकुर्यान्मारन्निर्वेशाञ्जंहन्नं
तितांशत्रीमथब्राह्मणभोजनं॥१८ आग्रहायण्यांप्रत्यवरोहणाद्गाद्दिएयांप्रोष्ठ
पदास्ववाप्रातःशमीपलाशमधुकेषीकापामार्गाणांशिरीषोदुंबरकुशतरुण
वदरीणांचहर्ल्मुष्टिमादायसीतालोष्ठंत्वादपात्रेवध्माययमंहाध्यातुनीस्सावि
त्रीवोहुत्यापनःशाखवदग्धमिथ्येतेनसूक्तेनतस्मिन्निमज्यनिमज्यप्रदक्षिणं
शरण्येभ्यःपाप्मानमपहत्योत्तरतोनिनयेन्मधुपर्कादिदक्षिणा॥१७ ग्रीष्मोहेमं
तउतनावसंतःशरद्वर्षाःसुवितंनोअस्तु।तेषांश्वहनीशतंशारदानांनिपातए

षाग्नयेस्वाहा।अपश्वेतपदाजहिपूर्वेणचापरेणच।सप्तचवारुणीरिमाःस
र्वाश्चराजबांधवैःस्वाहा।श्वेतायवैदार्व्यायस्वाहा।विदार्व्यायस्वाहा।नरुकाय
विशालेयायस्वाहा।विशालायस्वाहेत्याज्यंहुत्वास्तृतेहेमंतःसुवसंतःसुग्री
ष्मःप्रतिधीयतां।सुवर्षाःशिवानोवर्षाःशरदःशंनवंतनइतिशंनोमित्रइतिप
लाशशाखयाविसृज्यासमुद्रादूर्मिरित्यनुद्रुत्य।स्योनापृथिविनवेतिप्रस्तर ४२
मास्तीर्यज्येष्ठोदक्षिणःपार्श्वैःसंविशंतिप्रतिब्रह्मन्प्रतितिष्ठामिक्षत्रइतिद
क्षिणैःप्रत्यश्वेषुप्रतितिष्ठामिगोष्विति।सव्यैःप्रतिपशुषुप्रतितिष्ठामिपुष्टावितिदक्षि

णैःप्रतिप्रजायांप्रतितिष्ठाम्यन्नमितिसव्यैरुदीर्ध्वंजीवइत्युत्थानंप्रस्तरेतांरा
त्रींशयीतयथास्वमतऊर्ध्वं॥१८ चैत्र्यांपौर्णमास्यांकर्कंधुपर्णैर्निमिश्रानानां
चयथोपपादंपिष्टकान्कृत्वाचैंद्राग्नमस्थूंदिलोहितागालकालोकतोनक्षत्राण्यन्चा
स्तयश्चलोकतोनक्षत्राण्यन्चास्तनयश्च॥१९ इतिशांखायनगृह्येचतुर्थोऽध्या
यः॥४॥ ॥ॐ॥ अथप्रवक्ष्याम्यात्मन्यरण्योःसमिधिवाग्निंसमारोहयेदिमे
प्राणानारोहेति।मनस्सन्नमंत्रेणद्विर्द्विरूर्मीमयंतयोनिरितिवारणीम्
नितपतित्समिधंवानस्यमितेसमंथनंविष्णुदवकालेसोपलिप्तउद्धृतावोक्षिते

लौकिकमग्निमाङ्क्ष्योपावरोहेत्युपावरोहएमन्तगतेग्नौसर्वप्रायश्चित्ताज्जतीञ्ज
त्वापादिनोग्नएधस्वेस्वाहापादिनोविश्वेवेधसेस्वाहायक्ष्मंपाहिविनावसोस्वाहा
सर्वंपाहिशतक्रतोस्वाहेतिवितहानाउपोष्याज्यस्याज्यचाचमनेव्रतपाइति॥१
अथपुष्करिणीकूपतडागानांप्रतिष्ठापद्धतिःपुण्येकालेत्योपयसायवमयंचरुंश्र
पयित्वाग्नानाअग्नइतिद्वाभ्यामवनेतहेलइमंमेवरुणेइत्नमंवरुणेमोविषयंशि ४३
इमागत्स्यापरामयाद्युराखराणिखरेणिःसाराणिकामःसपत्नह
षणइतिवारुण्यादिक्प्रत्नप्रतिपदक्षिणंडज्याग्मध्येपयसाङ्होतिविश्वतश्च

क्षुरिदंविष्णुरितियच्चिद्धितेदमितिमहायज्ञवाधेन्द्रदक्षिणवज्रायुगमंवातोबा
ह्लणोजनं॥२अथारामनिमुपसमाधायस्थालीपाकंश्रपयित्वाविष्णवेस्वा
हेंद्राग्निभ्यांस्वाहाविश्वकर्मणेस्वाहेतियाच्वानरइतिप्रत्यृचंजुहुयात्न
स्पतेशतवल्शाद्य्यनिमंत्र्यहिरण्यंदक्षिणा॥३यदिपार्वणस्थुतोप्यतरस्मि
न्नारूरश्मयेविश्वानरायस्वाहाऽग्नयेतंतुमतेस्वाहेतिहोमातिक्रमेसायंदा
षावस्तर्नमःस्वाहेतिप्रातःप्रातर्वस्तर्नमःस्वाहेतियावंताहोमास्तावतोजु
हुयात्सर्ववाह्लामः॥४कपोतोलूकाद्यागमुपद्रवशांतिनादेवाःकपोतइतिप्रत्यृचंजु

कुर्याद्दुःस्वप्नदर्शनेचारिष्टदर्शनेचनिशायांकाकशब्देकांतेचायेश्वानाद्भुतेष्व
वप्ययमावरुंश्रपयित्वासरूपवत्सायागोःपयसिनचैवतत्समायारात्रीसूक्तेनप्र
त्यृचंद्रुकुर्याद्धुतशेषंमहाव्याहृतिभिःआज्यतन्त्रेणकर्मणिरितिकर्मैशातमि
त्युशारादाश्रंतिदिवास्याद्यानमनिमित्तब्राह्मणश्चःकिंविद्द्यात्॥५पद्माधो
मुहितश्मारूढायतवसेकपदिनेरतिपञ्चादृचंगावेधुकंचरुंडकुर्यात्॥६अथय ४४
त्सीमंतोन्नयनेचेत्प्रजायेतातत्तजातकर्मसीमंतोन्नीतेदशाहत्वनेमातृभ्यःकुमा
रकंस्नापयित्वामहाव्याहृतिभिर्हुत्वावाहरत्वंहोमः॥७स्थूणविरोहणेस्थालीपाकंश्र

पयित्वाऽयाविधान्नयन्ककर्वराणिपिशंगरूपःस्वनरोवयोधाइतिद्वाभ्यांचरुंडज्ज
याद्यद्विपणीनावरुशज्यसद्यान्ल्यन्यदपिष्ठन्मयंनिन्नंशवेशर्वपायथितोद्भुती
र्कंचायस्तेविदितिसूत्वनन्निस्नमन्त्रमंत्रयातयद्यसमामोद्द्वामेपवित्रेनश्ये
नेमर्वपायथित्वेंकुर्यात्।स्वप्नइतिवनरुत्पादयेत्॥८अथसपिंडीकरणंचत्वा
ति ३ र्यदपात्राणिपूरयित्वापितृःप्रत्नतिनद्धिपिंडान्कल्पयित्वा।येसमानाःसम
नसःपितरोयमराज्ये।तेषांलोकःस्वधानमोयज्ञोदेवेषुकल्पतां।येसमानाः
समनसोजीवाजीवेषुमामकाः।तेषांश्रीर्मयिकल्पतामस्मिंल्लोकेशतंसमाः॥स

मानोमेत्रइतिद्वाभ्यामाद्यंपिंडंत्रिष्वविनेलेत्तशेषार्धपात्राण्येवंमातृभ्योभर्नार्यायाः
पूर्वमारिण्याणनिःपिंडंप्रदद्यात्॥८ यदिसृदेमधुकाममधुकर्वंद्युपोष्योद्वुंनरीःस
मिधोष्टशतंदधिमधुघृताक्तामानस्तोकइतिद्वाभ्यांजुहुयात्वंनइंद्रानीइतिच
सूक्तंजपेत्सर्वेष्वसकर्मसुप्रतिकृतादिष्टुपादेशमात्रीःपालाशीःसमिधःसप्तदश
कुर्यात्पश्चाद्भक्ष्यग्रहणंदर्शपौर्णमासयोःपंचदशमध्यमावर्षेष्वकेतिस्रोवान्नवेतिपि ४५
तृयज्ञवाद्धामः॥१० यदिसृदेवल्मीकसंभूतिर्दृष्टोसगोष्ठित्रिरात्रमुपोष्यमहाशां
तिंकुर्यान्महाशांतिंकुर्यात्॥११ इतिशांखायनसूत्रगृह्ये पंचमोऽध्यायः॥६॥ ॥

ॐ अथातोब्रह्माणंब्रह्मऋषिंब्रह्मयोनिमिंद्रंप्रजापतिंवसिष्ठंवामदेवंकहोलंकौ
षीतकिंमहाकौषीतकिंसुयज्ञंशांखायनमाश्वलायनमैतरेयंमहैतरेयंकात्या
यनंशाट्यायनंशाकल्यंबभ्रुंबाभ्रव्यंमंडुंमांडव्यंसर्वानिवपूर्वाचार्यान्नमस्याध्या
ध्यायारण्यकस्यनियमान्व्याहरिष्यामामाहारात्रंब्रह्मचर्यमुपेयाचार्यमांसा
श्यामपिशितंचंडालंसूतिकांरजस्वलांतदनिमपहस्तकदर्शकान्यनध्यापका
निशावह्रणाणंचयान्याम्नेनप्रविशाद्धवीतमनश्मश्रुकर्ममांसाशनश्राद्धसूत
कनोऽन्नेभ्यग्रामाध्ययनानंनर्द्दितान्यहानित्रिरात्रोनवक्त्रंलः पराणिस्पृष्टपप

र्णामङ्क उत्तराद्वानिवामिविधक्स्तनयित्नुवर्षामहात्रपाङुर्नोवात्ववातेचशार्करा
कर्षिणियावत्कालं।१ऊर्द्ध्वमाषाढ्याश्चत्रेमासान्नाधीयीतार्थंतशाकर्यैनश्ति
नियमाः प्राज्योतिषमपराजितायांदिशिवृण्यस्तुपगम्यादशमन्तुदितउदकय
ढ्णंमंडलप्रवेशश्चांजनगंधिमियेतयत्रोमंडलंत्रपाश्वारस्तुदश्वारंवाजना
त्रीयमसंप्रमाणमसंबाधंस्त्रामादब्धस्तत्तरशांतिः उनःप्राध्युषणंचबर्हिर्मंडल ४६
शानिराचष्युपाधीयीरन्तत्रशांतयः शांतिपात्रोपघातेपोढ्णंप्रायश्चित्तिःप्रो
ढ्णंत्वहिरण्यवतापाणिनादत्तेपिञ्जूलवतावेतिनाषिकं।२अथप्रविश्यमंड

लंप्राङ्मुखञ्चाचार्यउपविशत्युदङ्मुखादक्षिणतइतरेयथाप्रधानमसंतवे
सर्वातामुखाःप्रतीत्करस्तुदयमादियिष्युविज्ञायसेनंदीधितिमंतमधीहिनोः
इतिदक्षिणेदक्षिणंसव्येःसव्यंदक्षिणोत्तराःपाणिनिरुपसंगृह्यपादावाचार्य
स्यनिर्णिक्तावथाधायशांतिपात्रेहूर्वाकांडवतीश्चस्त्रुपिन्वमानेःपाणिनिःप्राधी
यीरन्नेषविधिर्यदिवस्नायरान्नकपोषामष्टस्थेशांतिनाउनंकुर्यादध्यायाद्यं
तयोश्चसार्वतसंततमध्यवच्छिन्नंसंतवद्यथशांतिरिंकारोमहाव्याहृतयःसा
वित्रीरथंतरंबृहद्वामादयंत्वनरादायंककुब्कारमितिबृहदथंतारदाशे

ताः संपादिता सर्वं तिदशाद्दशिनी विराळियेत ब्राह्मणं ।। ३ अदर्श्यं मनश्चिरं चक्षुः
सूर्यो ज्योतिषां श्रेष्ठो दीक्षे मा मा हिंसीरिति सवितारमीढं ते सर्वं सुराममियेकाम्ब्राम्नि
नः पश्चाद्विति व तिस्र इति महाव्रतस्य शाक्करीणां तु सर्वेभ्यः स्मे पिपीषते त्यारयितारचयिं
तमस्य मुत्वा अप्रहणमिति त्रयस्त्रं वा त्रस्मा चस्मा इदं ध्वस्सश्च्येवाह्य सिवीरस्तुर्वेच्य
न्तिः शाक्करीणामथोपनिषदां येषं महाव्रतस्य संहितानां तु सर्वमेतं वदिष्यामि ४७
सर्व्यं वदिष्यामीति विशेषो थमंथ स्वानस्य विस्तर्वणी माहतस्य विश्वैर्वरेण्यमिति हरवे
वाद ध्रुं मनश्याधिकारिकाशांतयस्त्रनश्या क्लिक मथ्याध्यान काले पत्थ्य

पापं निर्ध्यां शांति सर्वोदितश्च क्रियं दध्वश्यादियमीढं ते ।। ४ तमद्दमात्मनीया
मानमनिनिहितं त्रिर्हितमुपाश्रीर्डिषता मुपयशो न्वमाश्रीर्डिषता मन्वयशास्मे
ब्रः सगणः सबलः सयशः सवीर्यं तन्निशानीं तु तिष्ठतिश्रीमातन्निष्ठं तु यशो
मातन्निष्ठ चिद्धि वाप पायदमहं द्विषं तं त्वा तस्यं पाप्मानमलदं मीवापध्वनोमीति व च
श्रांतमवध्या पप्राच इति स्रुक्मिं द्रश्यत्स्वलयातिनिश्वति द्वियत इं इत्न यामदेह ४
थेकाशास्तश्चामहां असीति प्राचीं स्विदाश्चनिदक्षिणं दक्षिणाहूनो विरश्चे
निषती वीविनश्चं डेशुदीचीं मथ्या हतो पां इति दक्षिणाहतो दिवमुदीढंते ।। ५ सं वि
सं वि

तापश्चातात्त्रचत्तुरिद्यादिग्भ्युपस्थायध्यावर्त्तमानाश्चप्रध्यायँश्चपविशँनियथापश्चाँ
ताश्तिशाँतिपात्राद पत्रादायहथिद्यामःखनिनीयध्याचाश्रुथिवीयध्यानिकर्पेंय
वैमयिशाश्वविनिदक्षिणांसनिलिंपथेवंद्वितीयमवंहतीयंकांडाकांडाश्रँननमि
कांडाकांडाग्रराद सि शिवानःशालेनावतिष्ठवीकांडमादायहूर्द्धंनिरूचाथि
श्रुच्यत्रवास्रुश्रुच्यत्रसूर्यश्रुच्यत्रविश्नुश्रुच्यत्रप्रजापतिश्रुच्यत्रविरूपाद्सुश्रु ४८
त्रसदश्चाङ्कश्रुच्यत्रसर्वत्रतानितृप्यंविनिखिमंत्राजेमिनिविशँपायनपैलाद्या
आचार्याःपितृन्सध्यात्मिकानृसमुद्रंवश्यापानिनीयवामादयंऊपिवाययथा

कामंविप्रतिष्ठंतेयथागमप्रज्ञाःश्रुतिस्मृतिविभ्रवादन्तकौतमानादविवादप्र
तिष्ठादन्नयंसंन्नवनोश्चनामाश्चादवर्षिपितृमन्त्रश्रेयःशिवमायुर्वेश्वरनाम
यंशांतिमरिष्ठिमद्विनिमोजल्हाल्होयाशावलंबल्लवर्वसंकीर्तिमायुःप्रजां
पश्चन्नमोनमस्कृतावर्द्धयंत्रडहुताडरूपश्चकान्यूनाधिकाचसर्वस्मान्स्वस्ति
ादवर्षिन्यश्चब्रह्मसयँचपात्रमामितिब्रह्मसयँचपात्रमामिति॥ इतिशां ४
खायनस्य ह्यषाष्टाध्यायःसमाप्तः॥ ८॥ ॥स्वस्तिसंवत्१७३९वर्षेपौषकृ
ष्णसप्तम्यांसोम इदंश्रीसूर्यपुरे पंडितश्रीनवदेवात्मजहरजिस्नुनारुद्रदेवपरमार्थं॥

पं।क.मल्लाकांतरुद्रदेवनुगृह्य स्तत्रमही।।

पं. काशिराम न

गृहास्त्रत्र